

De betere bibliotheek

De betere bibliotheek
Over de normatieve grondslagen van het openbaar bibliotheekwerk
in het internettijdperk

Rede

Uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
bijzonder hoogleraar Bibliotheekwetenschap,
in het bijzonder met betrekking tot openbare bibliotheken
aan de Universiteit van Amsterdam
op vrijdag 23 juni 2006

door

Frank Huysmans

*Mijnheer de Rector Magnificus,
Zeer gewaardeerde toehoorders,*

Dit jaar viert de Openbare Bibliotheek in mijn woonplaats Den Haag haar honderdjarig bestaan. De Haagse openbare leeszaal opende om precies te zijn op 18 januari 1906 de deuren. Op 22 november in datzelfde jaar verscheen het proefschrift *Openbare leesmusea en volksbibliotheken* van de hand van de latere directeur van de bibliotheek, Henri Ekhard Greve (1878-1957). ¹In zijn dissertatie, aan deze universiteit verdedigd, brak Greve een lans voor de oprichting van wat hij ‘openbare leesmusea’ noemde – de aanduiding ‘openbare boekerij’ (of bibliotheek) vond hij onvoldoende onderscheidend ten opzichte van de door hem verfoeide ‘volksbibliotheken’. ²Volksbibliotheken, moet u weten, waren de bibliotheken die vanaf het eind van de achttiende eeuw vanuit een filantropisch motief door de beter gesitueerde burgerij in het leven werden geroepen om mensen uit de lagere sociale klassen met lectuur in aanraking te brengen. In Nederland waren het vooral de *Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen* en de katholieke kerk die de ontwikkeling van volksbibliotheken hebben bevorderd. Wat was er volgens Greve mis met die volksbibliotheken? Bijvoorbeeld dat ze zich bijna uitsluitend richtten op het bieden van ontspanningslectuur, en dan ook nog van bedroevend gehalte, “zoowel wat de keuze als den toestand der boeken betreft”. ³Boeken die als hulpmiddel bij werk of persoonlijke ontwikkeling zouden kunnen dienen, ontbraken. Om die sociaal-pedagogische opdracht was het Greve te doen, al had hij zeker geen bezwaar tegen met zorg uitgekozen ontspanningslectuur. Daarnaast brak hij een lans voor het openbare karakter van de instelling. Ik citeer:

Er valt als eerste en principieelst verschil met de .. Volksbibliotheken, op het feit te wijzen, dat Openbare Leesmusea zich de bestemming opleggen, aan *ieder* de hulpmiddelen te verschaffen, die hij ter ontspanning en zelfontwikkeling verlangt. Waarom aan *ieder*? (...) Omdat deze stelregel den zekersten waarborg biedt, dat het merk van geestelijke bedeeling, dat Volksbibliotheken opgedrukt is, geheel verdwijnen zal. Dat, met andere woorden, bij opzet, onderhoud en beheer, rekening zal worden gehouden met de allerhoogste eischen van kieskeurig, bemiddeld en ontwikkeld publiek. (...) En ook, omdat, wederom in tegenstelling met wat bij Volksbibliotheken is waar te nemen, voor Openbare Leesmusea direct en indirect een plaats wordt geëischt in het systeem van het openbaar onderwijs.⁴

Greve stoorde zich met andere woorden aan de neerbuigendheid, de “geestelijke bedeeling” waarmee volksbibliotheken hun ‘volk’ plachten te bejegenen. De gewone man werd zo van zijn ontwikkelingskansen beroofd. Het openbare karakter van de instelling zag hij als waarborg voor het hoger leggen van de lat in het collectiebeleid.

Het 'sociaal-pedagogische motief', om opnieuw een term van Henri Greve te gebruiken, is sindsdien wel de belangrijkste en constante drijfveer van het openbaar bibliotheekwerk geweest. Het beoogt zowel een individueel als een sociaal doel te dienen: het ten dienste staan van de individuele ontplooiing en het verkleinen van verschillen in ontwikkelingskansen. Of de openbare bibliotheek daarin ook is geslaagd? Aanvankelijk koos men ervoor een hoge standaard aan te leggen. Maar de aantrekkingskracht van het betere boek op de massa's was bescheiden. Met de democratisering in de jaren zestig en zeventig werden de collecties daarom verbreed. Als men eerst maar binnenkomt, is de kans groter dat men na verloop van tijd met het betere boek in aanraking komt, zo was de gedachte. Maar in kringen van de culturele, literaire voorhoede viel en valt nog steeds teleurstelling te beluisteren over deze verandering in het collectiebeleid. Zo kwam anderhalf jaar geleden de volgende tirade van Gerrit Komrij in *NRC Handelsblad* in bibliotheekland hard aan.

Er stond weer oud nieuws als vers nieuws in de kranten: 'Het betere boek verdwijnt uit de bibliotheken'. De openbare leeszalen, traditioneel gerund door bevlogen types en pieterspadwandelaars, zijn al decennia op zoek naar bredere lenersmarkten en wie langs een bibliotheekgebouw wandelde kon het betere boek uit het raam zien vliegen. Oudere boeken, gebonden boeken, zware boeken, boeken in het buitenlands, boeken met kleine letters, boeken met voetnoten, geleerde boeken, verstandige boeken, ze werden met containers de vensters uitgeslingerd. Er moest plaats vrijkomen voor het liefdesboek, het doktersboek, het kruiswoordpuzzelboek. Tuinboeken, knuffelboeken, zelfhulpboeken - welkom, welkom. (...) De speelhoek dook op in de bibliotheek, het meditatiecentrum, de muziekcorner, de weegschaal en de hometrainer. De openbare bibliotheek kromp in van cultuurtempel en beschavingsinstrument tot laagdrempelig informatiecentrum. (...) Wie nu een bibliotheekgebouw bezoekt kan alleen nog met een luchtsprongetje naar binnen, zo laag ligt de drempel. Kijk omlaag in het gat van de toegangsdeur en je ziet Nieuw Zeeland liggen.⁵

Pionier Greve beoogde een stevige upgradering van de dienstverlening van bibliotheken en hun collecties. Maar als je onze voormalige Dichter des Vaderlands mag geloven, zijn de openbare bibliotheken een eeuw later op het niveau van de door Greve zo verfoeide volksbibliotheken aanbeland. Hoe het ook zij, duidelijk is in elk geval dat er ideeën bestaan over waartoe bibliotheken op aarde zijn, wat hun maatschappelijke opdracht is, en wat de ene bibliotheek onderscheidt, of zou moeten onderscheiden, van de andere. Anders gezegd: aan het bibliotheekwerk liggen *normen* ten grondslag. Daarover wil ik het vanmiddag hebben. Het is mijn stelling dat we, door die normen tegen het licht te houden, houvast kunnen vinden voor de dienstverlening van openbare bibliotheken in de door internet zo sterk veranderende informatiesamenleving van vandaag en morgen. Een betere dienstverlening wel te verstaan, en dus een betere bibliotheek.

1 ‘Informatiesamenleving’, ‘kenniseconomie’, ‘mediamaatschappij’

Over de ‘informatiesamenleving’ had ik het, zonder er bij te vertellen wat ik eronder versta. Zo gaat het wel vaker met dat woord, en met verwante termen als ‘kenniseconomie’, ‘netwerkmaatschappij’ en het ‘internettijdperk’ uit de titel van deze rede. Iedereen weet ongeveer wat ermee wordt bedoeld, dus is het niet nodig dat uit te leggen. Voor de zuiverheid in het denken en spreken is het evenwel wenselijk dat toch te doen.⁶

Het valt niet te ontkennen dat de nadruk in de economie is verschoven van industrie naar diensten⁷, dat de hoeveelheid geproduceerde, opgeslagen en verhandelde informatie sterk is toegenomen en nog altijd sterk toeneemt⁸, en dat het samengaan van datacommunicatie, telecommunicatie en massacommunicatie oftewel *convergentie* het aanzien van onze wereld flink heeft veranderd.⁹ De vraag is wel of dit ook tot een ander type samenleving heeft geleid dat de naam informatiesamenleving rechtvaardigt. Daarop wordt door wetenschappers om tenminste drie redenen wel wat afgedongen.¹⁰ Ten eerste omdat de stelling dat de structuur van de samenleving wordt gedetermineerd door de dominante (productie)technologie empirisch niet goed houdbaar is.¹¹ De stelling legt teveel nadruk op technologie als scheppende kracht en laat onderbelicht dat op hun beurt de ontwikkeling en aanvaarding van technologie een sociaal-culturele oorsprong hebben.¹² Een tweede reden is dat de overgang van de ene naar de andere productietechnologie veel geleidelijker verloopt, en de oude technologie veel minder overbodig maakt, dan revolutionaire buzzwords willen doen geloven. De informatiesamenleving lijkt op een ui. Wie de gezichtsbepalende buitenste schil van ict, mobiele communicatie en internet erafpelt, komt daaronder wel degelijk nog de schillen van eerdere productietechnologieën tegen.

De derde en belangrijkste reden is dat de opkomst en het veelvuldig gebruik van de term ‘informatiesamenleving’ er eerder op duidt dat de samenleving zich in de beschrijving herkent, dan dat die samenleving structureel een andere is geworden dan voorheen. Naast ‘informatiesamenleving’ zijn er namelijk nog wel andere typeringen van de hedendaagse maatschappij in omloop. Ik noemde al ‘netwerkmaatschappij’, een term die suggereert dat losse netwerken de plaats hebben overgenomen van aloude en vastere sociale verbanden als kerk, vereniging en familie. Vlak na Tsjernobyl kwam de term ‘risicosamenleving’, gemunt door de Duitse socioloog Ulrich Beck, in zwang.¹³ Verder hebben we nog de consumptiemaatschappij¹⁴, de belevenismaatschappij¹⁵ en de meerkeuzemaatschappij¹⁶ voorbij zien komen, en zo zijn er nog meer. Op de markt van maatschappijdiagnoses is het dringen geblazen. En voor alle typeringen vallen goede argumenten aan te voeren.¹⁷

Geconstateerd kan in elk geval worden dat in veel van deze diagnoses een gemeenschappelijk kenmerk huist. En dat is dat ze de *gegroeide keuzevrijheid van het individu* benadrukken. We zijn als burgers – althans van democratische en welvarende samenlevingen, en dat is een belangrijke inperking – in materieel en ideëel opzicht beter in

staat, en ook steeds meer gedwongen, om onze eigen keuzes te maken dan in de tijd dat het welvaartspeil dit nog niet toeliet, of de rang, stand, klasse of zuil waartoe je behoorde in belangrijke mate je biografie vastlegde. Pas in de laatste decennia is die individuele biografie veeleer een keuzebiografie geworden.¹⁸

Bij het maken van keuzes in ons leven, met name keuzes ten aanzien van relaties, beroep, wel of geen kinderen die bepalend zijn voor hoe we later op ons leven zullen terugkijken, hebben we houvast nodig. Een keuzesituatie is per definitie een onzekere situatie waarin we één van de mogelijke opties moeten kiezen ten koste van de andere. We willen die keuze kunnen verantwoorden. Naar anderen toe, maar zeker ook naar onszelf. We zoeken daarom naar *rationele of normatieve gronden* waarop we onze gemaakte keuzes, onze beslissingen, kunnen baseren.

Rationele en normatieve gronden – *informatie en kennis* aan de ene kant, *normen en waarden* aan de andere. Beide bieden zoals gezegd houvast bij te nemen beslissingen. Maar het kernidee van de Verlichting en de opkomst van de democratie was dat burgers op rationele gronden zelf konden beoordelen wat goed is voor henzelf en de samenleving. Ze hadden daar geen normen, tradities of van bovenaf opgelegde ideologieën voor nodig. De nadruk is daarmee verschoven van de normatieve naar de rationele kant.¹⁹

Ik ga daar nog iets nader op in. Normen, zo leerde ons de socioloog Niklas Luhmann, dienen net als kennis de generalisering van verwachtingen.²⁰ Ze hebben de eigenschap dat ze in veel sociale situaties richting geven aan ons eigen handelen en dat van anderen. Voortdurend, van moment tot moment, gebeuren er in onze omgeving dingen die psychisch dan wel communicatief van betekenis worden voorzien. Die gebeurtenissen zijn echter niet volstrekt willekeurig, maar kennen een zekere regelmaat. En door die regelmaat zijn we in staat om verwachtingen op te bouwen over wat er staat te gebeuren. Dat kan door middel van kennis, we menen te weten wat er gaat gebeuren, en het kan door normen, wat we vinden dat er zou behoren te gebeuren. Het verschil tussen kennis en normen is van belang. Onze kennis passen we aan wanneer dat wat we verwachtten niet uitkomt. Normen komen juist niet ter discussie te staan wanneer de erop gebaseerde verwachtingen niet uitkomen. Sterker nog: normen ontwikkelen we daar waar afwijkingen ervan verwacht kunnen worden.

Van Luhmann leren we ook dat normen, zoals die zijn vastgelegd in wetten, regels, verdragen, intentieverklaringen, preambules en dergelijke maar een klein deel van het verhaal vertellen. Het recht op vrije meningsuiting bijvoorbeeld geldt als een nastrevenswaardig algemeen principe en is daarom in wetgeving vastgelegd. Maar in het leven van alledag regeren normen van een andere orde. De bibliotheekbezoeker die voor een kast met boeken staat, laat zich bij haar selectie over het algemeen niet leiden door de notie dat zij bezig is haar mensenrecht op vrije informatiegaring of op culturele ontplooiing uit te oefenen. Hooguit zal ze noties hebben over wat goede schrijvers en lezenswaardige boeken

zijn, of als dat niet het geval is, de bibliothecaris consulteren. We moeten daarom, als de normatieve grondslagen onder het bibliotheekwerk ons onderwerp vormen, niet alleen naar wetsteksten kijken maar ook naar de normen zoals die uit de feitelijke inrichting van het bibliotheek- en medialandschap en het feitelijke mediagebruik naar voren komen. In deze optiek is de gedaante die normen aannemen variabel, en hangt ze samen met maatschappelijke structuren die zelf ook aan verandering onderhevig zijn.

Wat maakt nu dat informatie en kennis in onze samenleving zo van belang zijn als productiefactor? Ik volg opnieuw de diagnose van Luhmann. Hij signaleert voortbouwend op de socioloog Durkheim sinds de achttiende eeuw een toenemende differentiatie van de samenleving.²¹ Het kenmerk pur sang van de moderne samenleving als sociaal systeem is dat er zich verschillende deelsystemen hebben ontwikkeld die elk een specifieke functie verzorgen. De politiek gaat over vragen van macht en onmacht, het rechtssysteem over recht en onrecht, de economie over betalen en niet-betalen, de wetenschap over weten en onwetendheid, religie over immanentie en transcendentie, en ga zo maar door. Binnen elk van die deelsystemen zet de differentiatie zich voort. Als voorbeeld volstaat alleen al een verwijzing naar de steeds verder doorgevoerde specialisering in wetenschapsgebieden en deelgebieden daarbinnen met hun eigen congressen en publicatiekanalen. (Ik laat het aan uw beoordeling over of een leerstoel 'Bibliotheekwetenschap, in het bijzonder met betrekking tot openbare bibliotheken' symbool kan staan voor deze al dan niet te ver doorgevoerde differentiatie van de wetenschap; als we het er maar over eens zijn dat die leerstoel bestaat.) Anders gezegd: de samenleving heeft een enorme interne complexiteit ontwikkeld, die onder meer tot uitdrukking komt in de vele rollen die aan individuen door de verschillende functiesystemen worden toegeschreven. Zo zijn u en ik kiezer voor de politiek, natuurlijk persoon voor het rechtssysteem, consument binnen de economie, gelovige of ongelovige voor de religie, patiënt in het gezondheidssysteem en ga zo maar door. En binnen elk deelsysteem wordt er verder gedifferentieerd. Het punt is dat met de toegenomen interne differentiatie en complexiteit normen aan regulatieve kracht verliezen en we meer op informatie zijn aangewezen om vat te krijgen op de wereld om ons heen. Cognitief verwachten, en het bijstellen van verwachtingen als ze niet uitkomen, is in de hedendaagse samenleving productiever dan het normatieve verwachten, waarbij we vasthouden aan normen ook als ze keer op keer worden geschonden.²² Vandaar de honger naar informatie en kennis in de maatschappij van vandaag.

Een en ander heeft uiteraard ook gevolgen voor het openbaar bibliotheekwerk. Aan de ene kant lijkt de hang naar informatie en kennis het belang van een instituut als de openbare bibliotheek te onderstrepen. Aan de andere kant zou, als de diagnose juist is, de normatieve onderbouwing van het openbaar bibliotheekwerk aan het verzwakken zijn. Laten we eerst

eens kijken naar hoe die normatieve onderbouwing zich in historisch perspectief heeft ontwikkeld.

2 Normatieve grondslagen van het openbaar bibliotheekwerk in historisch perspectief

De opkomst van de leeszaalbeweging en het latere openbare bibliotheekwerk kunnen worden gezien als onderdeel van de sociale veranderingen in de achttiende en negentiende eeuw die later, na de Tweede Wereldoorlog van de twintigste eeuw, de opkomst van de verzorgingsstaat hebben teweeggebracht. Het in het leven roepen van arrangementen om individuele risico's collectief te ondervangen is een proces dat zich in vele landen ongeveer gelijktijdig voltrok. De komst van onderwijs voor de lagere sociaal-economische klassen van boeren en arbeiders wortelt in de opkomst van de liberale middenklasse en haar belangenconflict met de heersende aristocraten en kerkelijke leiders. De socioloog De Swaan van deze universiteit heeft laten zien hoe de gedaante die het lager onderwijs aannam, verschilde tussen landen en tussen steden en platteland. In zijn optiek is het de plaatselijke of regionale constellatie van talen geweest die die verschillen verklaarde. De kernvraag is bij De Swaan: wie hadden er belang bij het alfabetiseren van grote groepen uit de onderklasse? Het was vooral de grootstedelijke, commerciële elite die zich, uit welbegrepen eigenbelang, het lot van de lagere klassen aantrok. Gesteund door overheidsdienaren die het hele volk onder bereik van de staat poogden te brengen, maakten zij zich sterk voor collectief gefinancierd lager onderwijs. De landadel en de geestelijkheid deelden hun belangen echter niet. Zij hadden juist belang bij een particuliere controle over de scholen zodat de eigen leerstellingen konden worden onderwezen.²³ (Uit deze tijd stamt vast de grap van de bisschop die tegen de landheer zegt: hou jij ze arm, dan hou ik ze dom.) Tegen deze achtergrond kan ook de ergernis van Henri Greve over de volksbibliotheken worden begrepen.

Er werden in het debat over de wenselijkheid van openbare leeszaalen in deze periode twee leidende onderscheidingen gehanteerd. De eerste was die tussen *ontwikkeling en achterstand*, de tweede die tussen *openbaar en bijzonder*. In de ogen van de liberalen lagen die twee in het verlengde van elkaar: openbaar stond gelijk aan ontwikkeling, bijzonder aan achterstand. Het behoeft geen betoog dat de confessionelen daar anders tegenaan keken.

Het belang dat met name vanuit de steden aan onderwijs, alfabetisering en geestelijk-morele ontwikkeling werd gehecht, leidde na veel getouwtrek tussen liberalen en confessionelen uiteindelijk tot een centralistische regulering en financiering van het onderwijs, waarbij openbaar en bijzonder onderwijs gelijk werden behandeld, althans in Nederland. We bevinden ons dan in de eerste twee decennia van de vorige eeuw, de periode waarin de zuilen cultureel verder geïnstitutionaliseerd raakten. Dit gebeurde niet alleen in het onderwijs, maar ook de omroep en de bibliotheken. Het bizarre was dat de liberalen die

ijverden voor algemeen, openbaar onderwijs, openbare bibliotheken en openbare omroep (AVRO), degenen dus die de verzuiling wilden overwinnen, zich aan het eind van dat decennium tot een zuil zagen gereduceerd. Openbare en bijzondere bibliotheken bleven de eerste decennia naast elkaar bestaan. De liberalen beschouwden dit als een nederlaag. Het was de concessie die ze hadden moeten doen om het algemeen kiesrecht binnen te halen. Uiteindelijk zou het nog tot 1972 duren eer de openbare, de katholieke en de protestants-christelijke bibliotheekkoepels definitief samengingen in de NBLC, de tegenwoordige Vereniging van Openbare Bibliotheken (VOB). Al die tijd bestonden openbare, katholieke en protestantse bibliotheken naast elkaar.²⁴

Volgend op de distincties ontwikkeling/achterstand en openbaar/bijzonder deed een derde onderscheiding opgeld in discussies over het openbaar bibliotheekwerk. Ik heb het over de distinctie *recht/onrecht*. Na de Tweede Wereldoorlog kwamen de ontwikkelingskansen van het individu centraal te staan, zowel in het recht als in de politiek. Ten eerste werd in de nasleep van de oorlog door de Verenigde Naties de *Universele verklaring van de rechten van de mens* in het leven geroepen en, daarop voortbouwend, het *Europees verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden*.²⁵ Zowel de Verklaring als het Verdrag ondersteunen het openbaar bibliotheekwerk door het benoemen van de individuele vrijheid van informatie. De internationale bibliotheekfederatie IFLA en de Nederlandse VOB beroepen zich thans op een UNESCO-manifest uit 1994, dat in feite oproept tot wat in de meeste westerse landen de feitelijke stand van zaken was.²⁶ In dat Manifest wordt ertoe opgeroepen openbare bibliotheken onderdeel van de verzorgingsstaat te laten zijn: het recht van burgers op toegang tot informatie dient door de overheid te worden gewaarborgd.

In de periode 1950-1980 heeft deze versmelting van mensenrechten en verzorgingsstaat naar tevredenheid kunnen functioneren. Met name in de jaren zeventig, ten tijde van het progressieve kabinet-Den Uyl, werd er in de openbare bibliotheekvoorziening flink geïnvesteerd. Er kwamen meer bibliotheken, de collecties groeiden, en ook het aantal gebruikers werd aantoonbaar groter, met name door de contributievrijstelling voor de jeugd tot 18 jaar. Toen belandde de wereld in een economische recessie en werd duidelijk dat de verzorgingsstaat in zijn toenmalige vorm op langere termijn niet zou kunnen worden gehandhaafd.²⁷

Het is niet vreemd dat de oproep aan overheden in het UNESCO-manifest werd gedaan de jaren negentig, waarin de betaalbaarheid en daarmee de houdbaarheid van de verzorgingsstaat al geruime tijd onder druk stonden. In de jaren tachtig was er op vele publieke voorzieningen al flink bezuinigd. Ook in Nederland was het stelsel van openbare bibliotheken gedereguleerd, het Rijk had de zorg voor de bibliotheekvoorziening aan de lagere overheden toevertrouwd. De specifiek op bibliotheken gerichte wetgeving, die slechts

12 jaar, van 1975 tot 1987, heeft bestaan, ging op de helling. In deze periode komt een nieuw tweetal leidende onderscheidingen op in de discussie over media en bibliotheken, namelijk die tussen *overheid en markt* en die tussen *publieke en private belangen*. Meer specifiek gaat het om de vraag in hoeverre publieke belangen door de overheid moeten worden gewaarborgd. Sommigen eisen dat de overheid een zeker niveau aan voorzieningen – goede openbare bibliotheken en een goede publieke omroep – garandeert. Anderen stellen daartegenover dat de gelijkschakeling publieke belangen - publieke middelen achterhaald is. De markt kan volgens hen uit zichzelf zeer wel in bepaalde publieke belangen voorzien.²⁸ Slechts op die terreinen waar de markt in gebreke blijft bij het instandhouden van een maatschappelijk wenselijk voorzieningenniveau, zou de overheid voor deze ‘merit goods’ moeten zorgen.

We zitten momenteel nog middenin deze discussie. Ze raakt de bibliotheken uiteraard minder sterk dan de omroep (er zijn immers wel commerciële videotheken maar geen commerciële bibliotheken op elke straathoek te vinden – die waren er in de achttiende en negentiende eeuw trouwens wel!), maar duidelijk is wel dat de beschikbaarheid van mensen en middelen grenzen kent. Waar die grenzen precies liggen, is vooral een vraag van het democratisch gelegitimeerde voorzieningenniveau en de collectieve middelen die we bereid zijn ervoor op te brengen. Ik wil daarop nu eerst nader ingaan door de Nederlandse situatie in Europees perspectief te schetsen. Daarna ga ik dieper in op de verhouding van overheid en markt in het instandhouden van publieke voorzieningen als de openbare bibliotheek, in een tijdperk van vrijwel ongelimiteerde beschikbaarheid van informatie en cultuuruitingen via internet.

3 Vormgeving van het communicatiebestel: typen mediasystemen

De gedaante die een verzorgingsstaat aanneemt, is het resultaat van een samenspel van een aantal factoren. Allereerst economische en demografische factoren, zoals groei en verdeling van de welvaart, de hoeveelheid werkloosheid en het aantal ouderen op het bevolkingstotaal. In historisch perspectief is ook de macht van respectievelijke politieke klassen van belang: de arbeidersbeweging, de werkgevers, boeren, confessionelen, de nieuwe middenklassen en de ouderen. Verder de politieke allianties die op een zeker moment wel of niet gesloten konden worden, zoals Rooms-rood in Nederland in de jaren vijftig. En tot slot de institutionele voorgeschiedenis waarop de verzorgingsstaat voortbouwde.²⁹

Je zou dus mogen verwachten dat elk land zijn eigen unieke combinatie van verzorgingsarrangementen ontwikkelde. Toch blijken er in de westerse wereld – weer die belangrijke inperking! – volgens de Deense socioloog Esping-Andersen drie typen verzorgingsregimes te onderscheiden: het liberale, het corporatistische en het sociaal-democratische.³⁰ De typen onderscheiden zich vooral in de mate waarin het

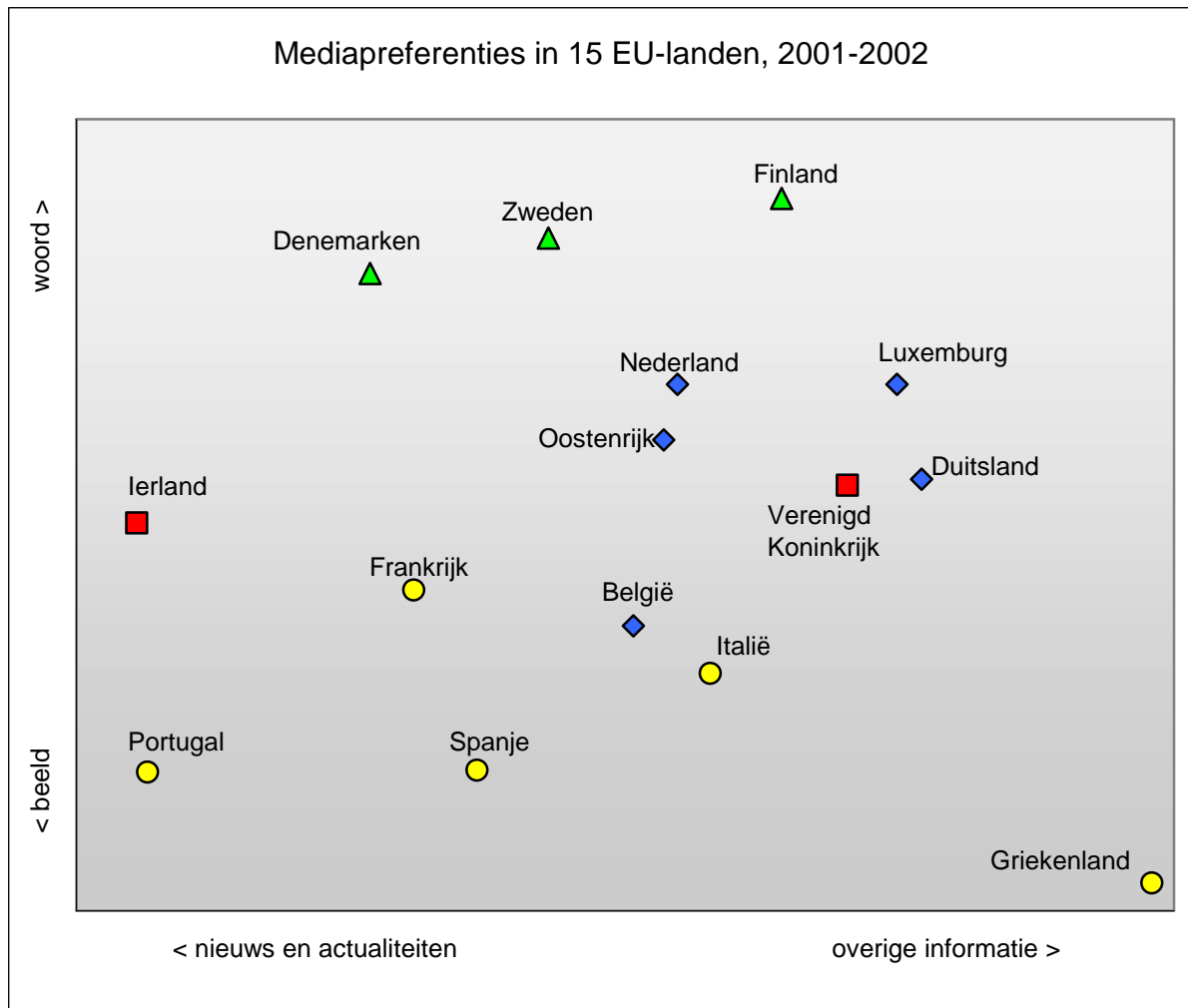
voorzieningenniveau voor iedereen geldt of alleen voor de kwetsbaarste groepen. Daarnaast verschillen ze in de balans tussen collectieve en private afdekking van risico's. Het aardige is dat een soortgelijke driedeling ook bestaat wanneer we kijken naar de manier waarop in deze landen het mediasysteem en de plaats van de openbare bibliotheek daarbinnen is vormgegeven. In een recent werk van de politicologen/communicatiewetenschappers Hallin en Mancini komt een sterk erop gelijkende driedeling terug.³¹ Allereerst is er het *Noord-Atlantische of liberale model*. Dit wordt gekenmerkt door een dominantie van het marktmechanisme en een voorkeur voor commerciële media. Media richten zich op een massapubliek en niet op een eigen specifieke achterban. De professionele kwaliteit en onafhankelijkheid van de pers, zowel economisch als politiek, staan hoog in het vaandel. Overheidsinmenging is minimaal, zoals de rol van de staat überhaupt minimalistisch wordt gedefinieerd. In het tweede, *mediterrane of gepolitiseerd-pluralistische model*, zijn de media op historische gronden sterk vervlochten met de partijpolitiek. Ze zijn min of meer spreekbuis van politieke en/of religieuze stromingen. De journalistieke professionaliteit en onafhankelijkheid is niet sterk ontwikkeld. Hetzelfde geldt voor de commerciële mediasector. Bovendien is er een sterke overheidsregulering van het medialandschap. In het *noord/centraal-Europese of democratisch-corporatistische model* tenslotte is er een historisch gegroeide coëxistentie van media die aan bepaalde sociale groepen of stromingen zijn gelieerd, en commerciële media. Media worden gezien als sociale instituties waarvoor de staat een verantwoordelijkheid heeft. Persvrijheid gaat hier hand in hand met een sterke overheidssteun voor en -regulering van pers en omroep.³²

De wijze van inrichting van het medialandschap laat een overeenkomstige doorwerking zien van de verhouding tussen overheid en maatschappij als bij de verzorgingsregimes, al overlappen beide driedelingen elkaar niet perfect. Als je ze over elkaar legt, zou je om ze beide recht te doen een vierdeling moeten poneren. In de grote groep landen met een democratisch-corporatistisch mediabestel zou je een onderscheid moeten maken tussen de Scandinavische landen met hun sociaal-democratische verzorgingsregime en de overige continentale landen in het westen en midden (Duitsland, Oostenrijk) van Europa met een min of meer corporatistische verzorgingsstaat.³³ In de liberale (Verenigd Koninkrijk en Ierland) en gepolitiseerd-pluralistische landengroepen (de landen aan de Middellandse Zee) komen beide typologieën wel overeen.

De vraag die zich stelt, is of deze vierdeling in de vormgeving van het *medialandschap* ook hand in hand gaat met verschillen in *mediagebruik* in de betreffende landen. Mijn hypothese zou zijn van wel, omdat zowel vanuit een marktlogica als vanuit een public service-motief het tegemoetkomen aan de wensen van de gebruikers voor de hand ligt. Of omgekeerd geformuleerd: als de mediavorkeuren van de bevolking door de bestaande mediaconstellatie

matig tot slecht zouden worden bediend, zou dat medialandschap zijn economische en politieke legitimatie verliezen.

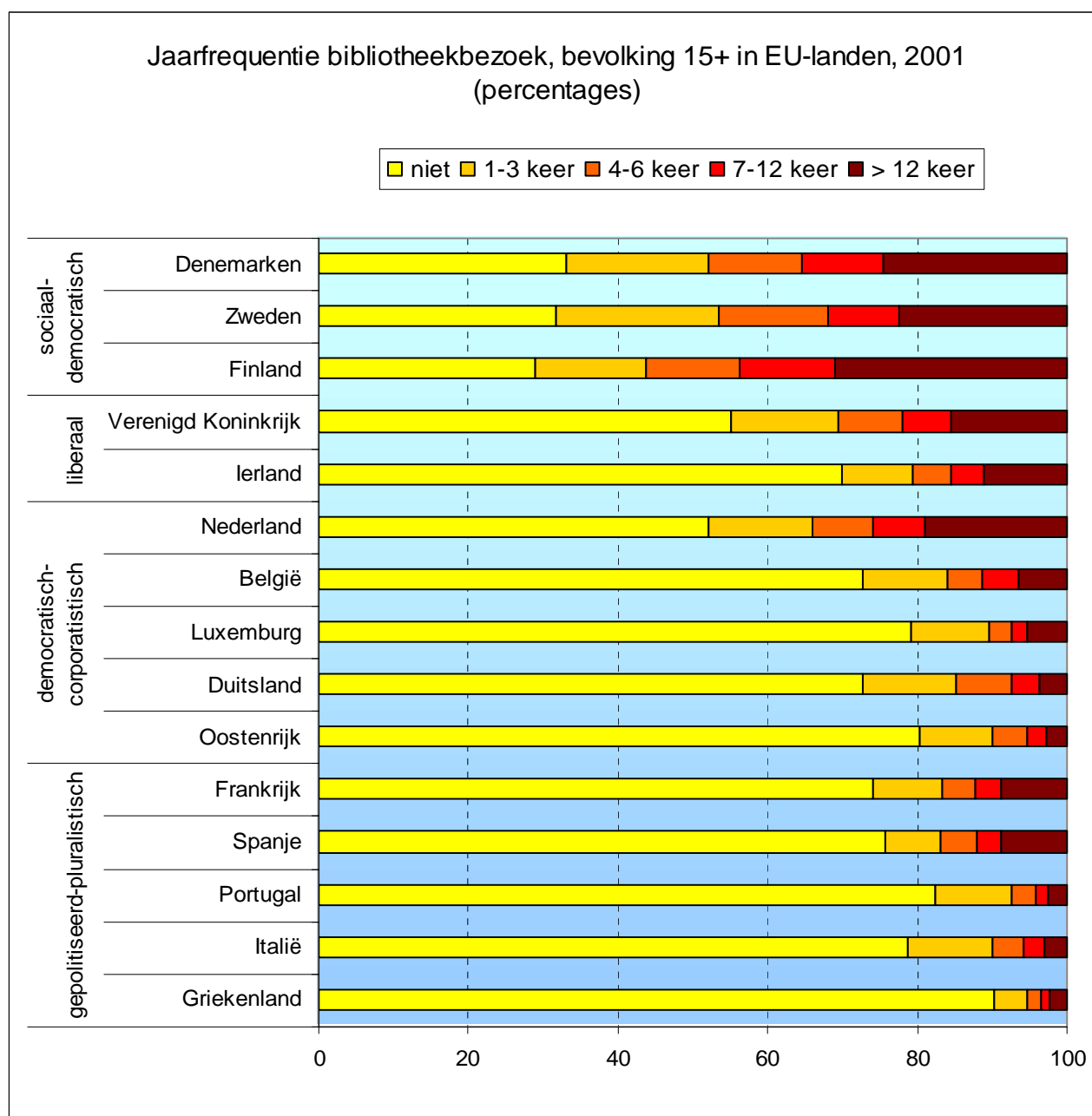
Mijn collega's bij het Sociaal en Cultureel Planbureau Andries van den Broek en Jos de Haan hebben in 2000 laten zien dat de vrijetijdsbesteding in 14 Europese landen in grote lijnen samenvalt met de indeling in verzorgingsstaatsregimes.³⁴ Een overeenkomstige analyse die ik heb verricht op basis van statistieken over het mediagebruik (kranten, tijdschriften, boeken, radio, televisie en internet) in de 15 EU-landen geeft min of meer hetzelfde beeld. Om het plaatje dat ik ga laten zien te kunnen appreciëren, is een korte uitleg nodig over hoe het tot stand is gekomen. Als basis voor de figuur fungeerde een tabel waarin per land is aangegeven hoeveel procent van de bevolking in het afgelopen jaar boeken had gelezen, hoeveel procent dagelijks of bijna dagelijks een krant las, hoeveel minuten de bevolking gemiddeld naar televisie keek en naar de radio luisterde, welk aandeel van die kijk- en luistertijd opging aan nieuws en actualiteiten, enzovoorts – in totaal 11 kenmerken van het mediagebruik. Bibliotheekbezoek en –gebruik heb ik er met opzet buiten gelaten, die komen zodadelijk aan de beurt. Op basis van die gegevens is de complexiteit in de oorspronkelijke tabel via een wiskundige truc teruggebracht van 11 tot 2 dimensies. Grofweg kunnen we zeggen dat de verticale as aangeeft in welke mate inwoners van de betreffende landen woordmedia dan wel beeldmedia verkiezen, waarbij het internet tot de woordmedia wordt gerekend (in de landen waar verhoudingsgewijs veel gedrukte media worden gelezen, moet u weten, liggen ook toegang en gebruik van internet hoger, en er bestaat een positieve samenhang tussen lezen en internetten). De horizontale dimensie geeft de variatie weer in de mate waarin men op radio en televisie op nieuws en actualiteiten dan wel andere genres van informatie is gericht. De figuur geeft de posities van de 15 EU-landen op die twee dimensies weer.

Bron: gegevens ontleend aan Huysmans, De Haan en Van den Broek (2004, pp. 136-164).

Als tijdens uw vakantie het autonavigatiesysteem u dit plaatje zou laten zien, zou u in het midden van Europa hopeloos verdwalen. Maar aan de randen van de figuur wordt de geografische werkelijkheid heel aardig gereproduceerd. Op zijn minst in het noorden en zuiden van Europa helpt de kaart u aardig op weg. Maar enfin, we hebben het hier niet over geografie, maar over ideografie. Het aardige van de figuur is tevens dat – met uitzondering van het Verenigd Koninkrijk en België – de onderscheiden verzorgings- c.q. mediaregimes inderdaad als clusters kunnen worden beschouwd. Niet alleen vertaalt het door een samenleving gekozen verzorgingsregime zich in een bepaald media-aanbod, maar ook het daadwerkelijke gebruik dat van dat aanbod wordt gemaakt houdt ermee verband.³⁵

Nu over naar de openbare bibliotheken, want we hadden ze bij het maken van de eerste figuur met opzet buiten beschouwing gelaten. Zien we de verschillen tussen de landenclusters ook terug in de frequentie van bibliotheekbezoek, en zo ja, hoe is dan de rangorde?

Bron: Eurobarometer 56.0 (augustus/september 2001)

De figuur laat zien dat de Scandinavische landen in Europa duidelijk voor de rest uitlopen. Voor een deel zal dat verschil met financiële drempels te maken hebben (in Denemarken is het lidmaatschap voor iedereen gratis), maar voor een belangrijker deel ook met de oriëntatie in die landen op woord en minder op beeld, en daarmee gepaard gaand het lage niveau van analfabetisme in deze landen. Gelijk daarna komt Nederland, net voor het Verenigd Koninkrijk, waar ze al vijftig jaar eerder dan wij openbare bibliotheken hadden. Opmerkelijk op het eerste gezicht is dat de 'liberale' Britten en Ieren bepaald niet achterlopen. Zo

opmerkelijk is het eigenlijk niet. Juist in de liberale landen, de Verenigde Staten voorop, is vrijheid van informatie een groot goed en bezetten openbare bibliotheken een spilfunctie in de waarborging daarvan. Anders dan we bij de literatuur- en cultuurgekke Fransen misschien zouden verwachten, halen ze ons niveau van bibliotheekgebruik niet.³⁶ De mediterrane landen lopen duidelijk achter; in een land als Griekenland beperkt het bibliotheekbezoek zich feitelijk tot scholieren en studenten.

Een belangrijker les nog is dat in de meeste landen de meerderheid van de bevolking aangeeft in het afgelopen jaar niet in de bieb te zijn geweest. De drie Scandinavische EU-landen vormen de uitzondering op de regel. In zekere zin is dat een vervelende vaststelling. We hebben het over een publieke instelling, grotendeels gefinancierd uit publieke middelen, waar het grootste deel van de bevolking geen gebruik van maakt. Er lijkt dus nogal een kloof te gapen tussen de ronkende volzinnen over het uitoefenen door burgers van hun democratische rechten waarmee de plaats van de openbare bibliotheek in de samenleving wordt gelegitimeerd en de feitelijke praktijk, waarin de maatschappelijk geïntegreerden ook nog meer van de bibliotheekvoorzieningen profiteren dan de sociaal zwakkere groepen.³⁷

4. Het openbaar bibliotheekwerk in het internettijdperk

Met de doordringing van ons dagelijks leven door het internet komen er nog andere kritische vragen aan het adres van de openbare bibliotheken bij. Hebben we in het internettijdperk de openbare bibliotheek nog wel nodig om ons volledig en onafhankelijk te informeren? Want het gemak waarmee we nu informatie op heel verschillende terreinen uit onze eigen computer met internetverbinding kunnen halen, doet vragen opkomen over de dringendheid van het beroep op 'vrije toegang tot informatie' als grondslag van het openbaar bibliotheekwerk.³⁸

Buiten de publieke informatiesector gebeurt namelijk van alles. Kranten- en tijdschriftenredacties, televisie- en radiozenders, persbureaus, internetproviders, softwaregiganten en vele anderen bieden rond-de-klok gratis nieuws en informatie aan op allerlei gebied. Algemene en specialistische portals vatten die informatie op overzichtelijke wijze samen, meestal ook zonder dat het geld kost. Het Amerikaanse bedrijf Google maakt in samenwerking met zes grote Amerikaanse bibliotheken informatie uit boeken beter vindbaar voor iedereen die een muis kan bedienen (zie *books.google.nl*). Samenwerkingsprojecten van antiquariaten op internet, zoals het van oorsprong Duitse *zvab.com* en het Nederlandse *boekwinkeltjes.nl*, maken het mogelijk om boeken die niet meer in de handel zijn op te sporen, online aan te schaffen en ze thuis te laten bezorgen. We kunnen dus constateren dat in ieder geval de pluriformiteit en toegankelijkheid van informatie met het internet een hoge vlucht hebben genomen. Dit geldt zowel voor actuele informatie, voor wat we gemeenlijk 'nieuws en achtergronden' noemen, als voor gedocumenteerde kennis zoals je die uit

encyclopedieën en schoolboeken kent. Kijk voor de actuele informatie alleen maar eens op *news.google.nl*, een soort leestafel-cum-knipseldienst van actuele informatie uit pers-, omroep- en internetbronnen.³⁹ Doordat dankzij datzelfde internet het delen van informatie eenvoudiger en goedkoper is geworden, zou je hetzelfde kunnen stellen over de onafhankelijkheid – je bent voor je informatie in elk geval minder afhankelijk van een beperkt aantal ‘afhankelijke’ bronnen. Als je de selectie van nieuwsbronnen van *news.google.nl* niet vertrouwt, kun je ‘m ook negeren en zelf een selectie maken. Daarmee wordt ‘vrije toegankelijkheid’ als kernwaarde niet overbodig, maar daalt ze wel in belangrijkheid ten opzichte van een waarde als ‘garantie van kwaliteit van de ontsloten informatie’.

Want over die kwaliteit van informatie is met het voorafgaande nog niet veel gezegd. De klacht die over het internet wordt gehoord is dat de deskundigheid en zorgvuldigheid waarmee de aanbieder van informatie te werk is gegaan zo moeilijk zijn te beoordelen. Dat is zonder twijfel waar. Ik hoorde mijn Antwerpse collega Ludo Simons onlangs uithalen naar Wikipedia, de internetencyclopedie waaraan iedereen kan meewerken – het “gevaarlijkste medium voor desinformatie” hem bekend.⁴⁰ Simons ergert zich eraan dat je niet op de juistheid van de lemma’s kunt vertrouwen, dat je niet zeker weet of de informatie er morgen nog precies zo staat, en dat de informatie niettemin vaak bij de eerste tien hits in Google opduikt. Allemaal waar. En toch vind ik hem te negatief. Een *blind peer review* van 48 lemma’s op wetenschapsgebied, georganiseerd door het respectabele tijdschrift Nature, leverde onlangs als verrassend resultaat op dat Wikipedia (de Engelstalige editie) nauwelijks voor de online-versie van de Encyclopedia Britannica onderdeed. Wikipedia scoorde volgens een team van experts een gemiddelde van vier fouten per lemma. Dat lijkt veel, maar de gerenommeerde Britannica deed het maar net iets beter met nog altijd drie fouten per lemma.⁴¹ En waar je vroeger op het gezag van de thuisencyclopedie vertrouwde, is het dankzij internet veel eenvoudiger geworden om informatie uit verschillende bronnen naast elkaar te leggen en zo eventuele fouten eruit te filteren. Het neemt niet weg dat veel bronnen met een onverwoestbare reputatie op internet beschikbaar zijn, maar die kosten vaak geld. Wie daar niet voor wil betalen, moet dan maar even ouderwets naar de bibliotheek.

Kortom: de openbare bibliotheek heeft er door het internet in de markt een aantal geduchte concurrenten bijgekregen als het gaat om het waarborgen van de publieke dimensie van kennis.⁴² Wat stelt zij daar zelf tegenover? Ook de bibliotheeksector heeft de ict aangegrepen om de dienstverlening te verbeteren en de toegankelijkheid te vergroten. Biebleden kunnen thuis de catalogus raadplegen, zien of de gewenste boeken aanwezig of uitgeleend zijn, en ze in het laatste geval reserveren. Zo vermijden ze een vergeefse fietstocht. Ook kunnen ze op basis van hun eerdere leengedrag automatisch tips laten genereren over mogelijk interessante boeken (à la Google: “andere mensen die dit boek leenden, leenden

ook...'). De site *bibliotheek.nl* biedt veel informatie over boeken, ook via dochtersites *leesplein.nl* en *literatuurplein.nl*. De virtuele mediatheek *schoolbieb.nl* ondersteunt het leren op alle onderwijsniveaus. Dankzij radiofrequentie-identificatie wordt met een intelligente chip de uitleenhandeling goeddeels overbodig en kunnen boeken die op de verkeerde plank zijn teruggezet eenvoudig worden gelokaliseerd. Dan zijn er nog de digitale vraagbaak *Al@din* – stel een vraag en de bibliotheek geeft het antwoord –, de *AquaBrowser*, een associatieve zoekmachine, en is men bezig met de uitrol van *Zoek&Boek* oftewel het landelijk lenen van boeken. Hiermee wordt op afzienbare termijn de Boekencollectie Nederland een feit en kunnen de moeilijke boeken waar Komrij het over had inderdaad op veel plaatsen met containers het raam uit zonder dat dit ten koste gaat van hun beschikbaarheid. Als Zierikzee het boek dat ik zoek niet meer heeft, laat ik het desnoods uit Groningen komen en heb ik het een paar dagen later in huis.⁴³

Voorwaar geen geringe prestatie in enkele jaren tijd. Toch wordt er in de sector geklaagd dat de bieb op internet zo onzichtbaar is. Waar in elk stads- of dorpscentrum wel een bibliotheekfiliaal is te vinden, schitteren de bibliotheken op de grote portals door afwezigheid, net als vele andere instituties trouwens. Dat is nog overkomelijk, als men de digitale bibliotheek langs andere wegen maar weet te vinden. Ernstiger vanuit bibliotheekperspectief kan op termijn de consequentie zijn dat de bibliotheek daalt in de rangorde van plaatsen waar mensen op zoek gaan naar informatie en cultuur. In een onderzoek dat mijn SCP-collega Henrieke Wubs deed naar het informatiezoekgedrag van liefhebbers van cultureel erfgoed kwam naar voren dat het met de positie van de bieb onder vijftigplussers nog wel goed zit. Maar naarmate de onderzochte personen jonger zijn, worden bieb en encyclopedie in toenemende mate ingeruild voor bronnen op het internet. De bieb bevindt zich op zijn best aan de rand van hun cognitieve informatielandkaart. Voor alle leeftijdsgroepen is het internet inmiddels op zijn minst het startpunt van een informatiezoektocht geworden, een digitaal voorportaal tot het te ontginnen cultureel erfgoedterrein.⁴⁴ En laten we daar vooral niet negatief over zijn. Internet is een paradijs voor wie de kennis en vaardigheden bezit tussen betrouwbare en onbetrouwbare informatie te onderscheiden. Er is veel betrouwbare informatie te vinden, en veel waardevolle cultuur – virtuele musea, digitale archieven, klassieke en populaire muziek, de digitale bibliotheek der Nederlandse letteren, en zo kan ik nog wel even doorgaan.

Maar voor wie die kennis en vaardigheden mist, ziet het er op internet minder paradijselijk uit. Hier heeft en houden de openbare bibliotheek, het onderwijs én de overheid naar mijn mening een belangrijke taak. In het pre-internet-tijdperk maakte de bibliotheek cultuur (literatuur) en informatie lokaal beschikbaar die langs andere weg niet te krijgen was. De bibliotheken en hun collecties zijn er nog steeds; het verschil is alleen dat er buiten die bieb veel sneller en makkelijker zoveel meer informatie te vinden is. Dat maakt het des te

dringender om burgers, met name de ‘sociaal zwakkeren onder hen, ‘mediawijs’ te maken en ze waar nodig te begeleiden bij het zoeken van informatie.⁴⁵ Ik zie voor de openbare bibliotheek in de toekomst dan ook een centrale functie als een centrum voor meta-informatie, informatie over informatie dus, waarbij dat tweede ‘informatie’ ook cultuur, literatuur en dergelijke omvat. Gezien de verschillen in informatievaardigheid tussen groepen burgers is het toesnijden van de dienstverlening op doelgroepen daarbij noodzakelijk. Laten we vooral niet vergeten dat we naar schatting anderhalf miljoen laaggeletterden hebben in Nederland. In expert meetings over de toekomst van de bieb, waarbij uitsluitend hoger opgeleiden aan tafel zitten, wordt deze groep maar al te vaak vergeten.

En dan de hamvraag: hoe goed moet de bieb in de toekomst presteren? Laten we het eens systematisch aanpakken en bezien welke waarden in het verleden leidend waren voor het handelen van de voor openbare bibliotheken verantwoordelijke overheden. We proberen een reeks waarden en daaruit afgeleide criteria voor het functioneren van de openbare bibliotheeksector te formuleren die gezamenlijk vorm geven aan het publieke belang van deze voorziening nu en in de toekomst. Om te beginnen kijken we naar de functies van openbare bibliotheken. In de *Richtlijn voor Basisbibliotheken* uit 2005 worden de volgende vijf kernfuncties vermeld. De openbare bibliotheek is

- warenhuis van kennis en informatie
- centrum voor ontwikkeling en educatie
- encyclopedie van kunst en cultuur
- inspiratiebron van lezen en literatuur
- podium voor ontmoeting en debat.⁴⁶

Ik vind dit een mooi vijftal. Het zijn de historisch gegroeide functies waarvoor mensen anno 2006 daadwerkelijk naar de bibliotheek komen. Let wel: het openbaar bibliotheekwerk claimt deze functies natuurlijk niet exclusief als haar eigen terrein. Andere publieke en private instituties, zoals het onderwijs, de media, de musea, uitgeverijen en debatcentra, vervullen vergelijkbare taken. Daarom zou je als afbakeningscriterium kunnen toevoegen dat de bieb aan deze functies invulling geeft ter waarborging van de *kwaliteit van het publieke domein op het gebied van informatievoorziening*, inclusief informatie over cultuur, literatuur en wat dies meer zij.

De volgende vraag is dan welke waarden de openbare bibliotheek ten aanzien van deze functies waarborgt. Ik volg hier het denkkader van ‘schering en inslag’ dat door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid onlangs is gehanteerd voor zijn analyse van het medialandschap, en dat naar mijn inschatting ook van toepassing is op de bibliotheken.⁴⁷ De publieke waarden vormen naar analogie van de weefkunst de schering, en de functies de inslag. Beide, waarden en functies, zijn nodig om de stof zijn stevigheid te geven.

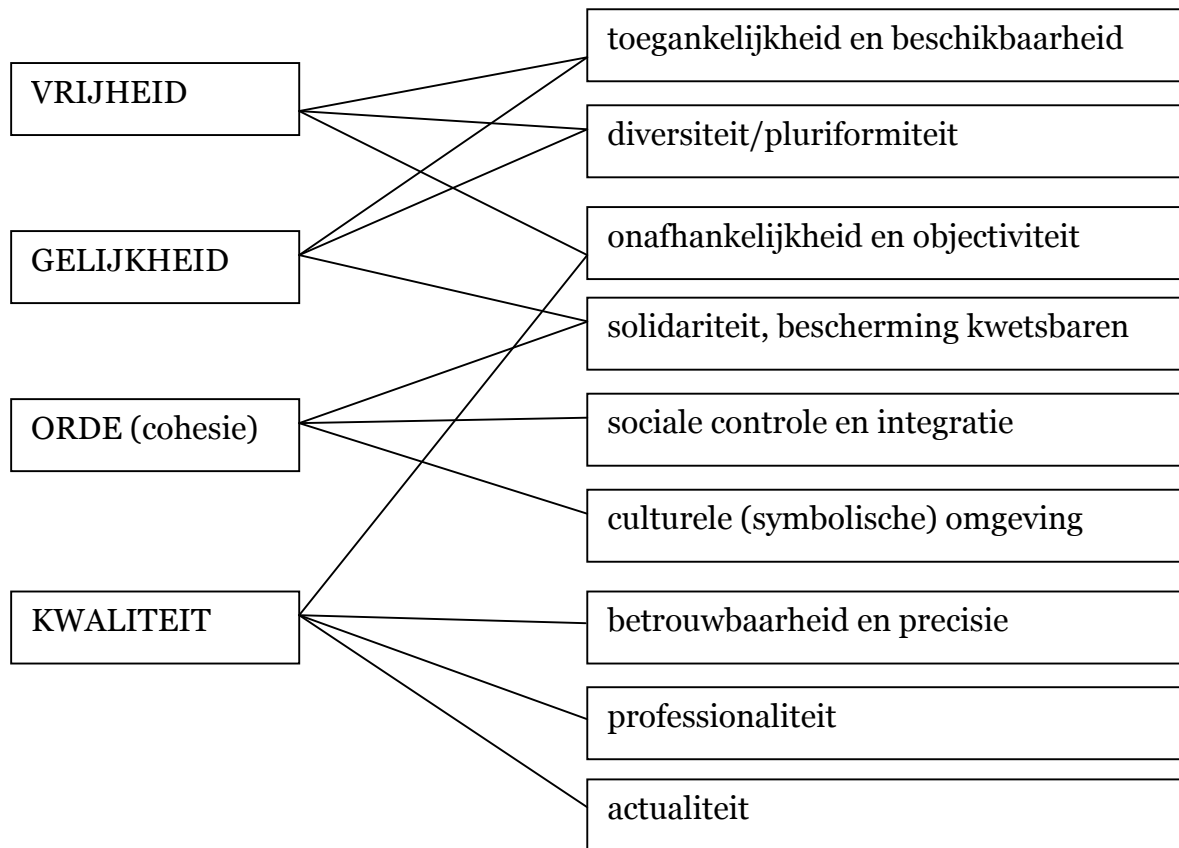
Een belangrijke aanzet tot het formuleren van deze waarden is gegeven door Denis McQuail, de vroegere hoogleraar communicatiewetenschap aan deze universiteit.⁴⁸ McQuail stelde vast dat de normatieve eisen die in westerse landen aan het functioneren van media worden gesteld terug kunnen worden herleid tot de idealen van de Franse revolutie: vrijheid, gelijkheid en broederschap. Ietwat aangepast aan het onderwerp 'media' zijn de volgende drie waarden dan sturend voor de vormgeving en regulering van het maatschappelijk communicatiebestel:

1. *vrijheid*: vrijheid van informatiegaring, meningsuiting en informatieverspreiding, afwezigheid van censuur; bescherming persoonlijke levenssfeer; briefgeheim.
2. *gelijkheid/rechtvaardigheid*: gelijke toegankelijkheid van communicatiekanalen aan producenten- en gebruikerszijde; gelijke educatieve ontwikkelingskansen; respecteren van intellectueel eigendom.
3. *orde/solidariteit*: sociaal-culturele integratie, gemeenschappelijkheid in diversiteit, maatschappelijke stabiliteit.⁴⁹

Aan dit drietal kan vervolgens een vierde worden toegevoegd die met de Franse revolutie geen verband houdt maar in normatieve discussies over informatie en cultuur altijd meespeelt, namelijk

4. *kwaliteit*: aanleggen van professionele standaarden in producten en diensten wat betreft deugdelijkheid en betrouwbaarheid.⁵⁰

Deze vier waarden zijn te algemeen om ons direct van dienst te kunnen zijn. Ze kunnen evenwel worden vertaald in een aantal principes die met een of meerdere waarden verband houden; principes die aan het functioneren van media en openbare bibliotheken ten grondslag zouden moeten liggen. Ik onderscheid er, voortbouwend op McQuail en diverse anderen⁵¹, in onderstaand schema voorlopig negen. De tijd die me nog rest tot de borrel staat het niet toe ze een voor een te behandelen. Ik vertrouw erop dat ze voor zichzelf spreken, met uitzondering wellicht van wat ik 'culturele (of symbolische) omgeving' heb genoemd. Daarin komt tot uitdrukking dat cultuuruitingen die via de media tot ons komen een symbolische omgeving en daarmee een basis voor gemeenschappelijkheid scheppen. In die zin dragen ze bij aan maatschappelijke cohesie.

Door vervolgens de negen principes tegen de vijf functies van de openbare bibliotheek af te zetten, wordt een richtsnoer verkregen voor de vervulling van nieuwe en traditionele functies van de bibliotheek. Bij elke innovatie zou je je moeten afvragen: welke van de vijf functies versterken we ermee, en hoe komen we daarbij aan de negen principes van goed functioneren tegemoet?

Dat is allemaal nog tamelijk abstract, hoor ik u denken. In het laatste deel van mijn verhaal ga ik het wat concreter maken. Een zekere mate van abstractie is echter noodzakelijk om positie, functies en werking van een instituut als de openbare bibliotheek in een snel veranderend maatschappelijk communicatiebestel⁵² te kunnen verankeren. Maar voordat ik daarmee begin, wil ik mijn visie op die positie, functies en werking wat concretiseren.

Het is niet zozeer mijn uitgangspunt als wel een feitelijke constatering dat het publieke belang in informatie en communicatie en de ‘openbaarheid’ niet synoniem zijn met het uit publieke middelen gefinancierde deel van het maatschappelijk communicatiebestel.⁵³ Marktpartijen komen ook aan dat belang tegemoet, soms zelfs beter dan uit publieke middelen gefinancierde instellingen. En probeer je eens een bibliotheek voor te stellen zonder uitgeverijen. De vraag die dat meteen oproept, is of een aparte publieke instelling gefinancierd uit publieke middelen dan nog wel nodig is. Wat ik met het exposé over media

en verzorgingsstaat heb willen aangeven, is dat dat uiteindelijk een beslissing is die we als burgers gezamenlijk, met meerderheid van stemmen nemen. Voelen we meer voor een duaal bestel waarin de publieke instellingen met hun 'Grundversorgung' (een term uit het Duitse mediarecht) een soort standaard voor de markt zetten – een standaard waaraan de markt niet zelden zegt ook behoefte te hebben? Of meer voor een liberaal bestel, waarin de overheid met subsidies de gaten dicht die de markt onopgevuld laat? Of kiezen we ervoor alles geheel aan de markt over te laten?

Als één van de 16,3 miljoen burgers van dit land zeg ik: kies voor het eerste. Van die 16,3 miljoen zijn er 4,2 miljoen, oftewel 27 procent, lid van de openbare bibliotheek, en naar schatting nog eens 20 procent maakt er gebruik van zonder er lid van te zijn. Die cijfers lagen in de hoogtijdagen van de jaren tachtig hoger. Wie de statistieken bekijkt, kan zich niet aan de indruk onttrekken dat er een verband bestaat tussen het voorzieningenniveau – hoeveelheid vestigingen, grootte van de collectie – en het gebruik dat van de bieb wordt gemaakt. In een tijd dat dankzij de hoge olie- en daaraan gekoppelde aardgasprijs het Fonds Economische Structuurversterking rijkelijk is gevuld, en in Lissabon is uitgesproken dat 'we' als Europa een concurrerende kenniseconomie willen zijn, ligt er mijns inziens niets meer voor de hand dan te investeren in openbare bibliotheken en het onderwijs. Als we als Nederland mee willen doen, zullen we werknemers moeten hebben die over de kennis en vaardigheden beschikken om goed met informatie te kunnen omgaan. Het zal dus niet alleen gaan om informatievaardigheid, maar ook om de kennis om de eenmaal gevonden informatie zinvol te kunnen ordenen. Met het onderwijs en de bibliotheken heeft de samenleving twee maatschappelijke functiesystemen in huis die zijn gespecialiseerd in het bijbrengen van kennis en het onpartijdig beschikbaar maken van informatie met een kwaliteitskeurmerk. Ter waarborging van hun onafhankelijkheid is het wenselijk dat ze publiekrechtelijke instellingen blijven. Hoe ze gefinancierd worden, zal me eerlijk gezegd een zorg zijn: belastinggelden, bedrijven, filantropie... als er maar in geïnvesteerd wordt. Een slimme overheid is op de toekomst voorbereid.

Extra investeringen vallen echter als zaad op de rotsen als de dienstverlening niet aan de wensen van de burger in de moderne tijd wordt aangepast. Ik moet u zeggen: ik vind als relatieve buitenstaander dat de openbare bibliotheken in Nederland goed bezig zijn. Ik somde al een rijtje digitale diensten op die de bibliotheken hebben ontwikkeld. Desalniettemin denk ik dat we in de komende decennia zullen blijven zien dat zich buiten de bibliotheeksector de diensten ontwikkelen die het meeste aanslaan. Alleen al vanwege investeringskracht ligt dat voor de hand. Van het kapitaal waarover een bedrijf als Google beschikt, kan de Vereniging van Openbare Bibliotheken alleen maar dromen. Wat je in de bibliotheekwereld vaak hoort, is dat men de markt op dit punt niet vertrouwt. Google, hoor je dan, is nu nog gratis maar als iedereen straks niet meer zonder kan, gaan ze er geld voor vragen. Ik ben daar eerlijk gezegd

niet zo somber over. Het komt naar mijn gevoel iets te vaak voor dat het wantrouwen jegens de markt achteraf onterecht blijkt.⁵⁴

Hoe is dit toe te passen op het handelen van openbare bibliotheken en de voor hen verantwoordelijke overheden? Ik denk dat samenwerking met marktpartijen en door de markt gefinancierde instellingen de aangewezen weg is. Let goed op wat er in de markt gebeurt, welke informatiediensten met een ‘publiek’ karakter aanslaan, en probeer daarop in te spelen. Mocht Google ooit geld willen gaan vragen voor zijn diensten, dan zijn de bibliotheken door hun ledenaantallen een zeer interessante partij om mee te gaan praten. En voorzover juridisch mogelijk moeten wat mij betreft de openbare bibliotheken goede ideeën uit de markt en niet te vergeten uit de Open Source-beweging schaamteloos kopiëren in hun eigen dienstverlening. Het fenomeen ‘wiki’ en meer in het algemeen wat momenteel ‘Web 2.0’ of ‘het sociale web’ wordt genoemd, lijkt me een interessante weg om leden en niet-leden aan de bibliotheek te binden.

Richtinggevend is voor het handelen van bibliotheken en overheden dus steeds het publieke belang in de informatievoorziening. Daarmee is nog niet vastgesteld wat dat publieke belang dan ‘is’. Daarover gaat het laatste deel van mijn rede.

5. De ‘performance’ van openbare bibliotheken nu en in de digitale toekomst

In mijn verhaal tot dusver gaat nog een lastige contradictie schuil. Ik neem u even mee terug naar mijn bespreking van de term ‘informatiesamenleving’. Daar signaleerde ik een toenemende differentiatie en complexiteit van de samenleving en, als gevolg daarvan, een verschuiven van normatieve naar cognitieve verwachtingen. Maar zelf kom ik met een schema met vier kernwaarden en negen normatieve principes voor het openbaar bibliotheekwerk. Hoe valt dat met elkaar te rijmen?

Ik zei al: normen zullen er altijd blijven om ons individuele en collectieve handelen richting te geven, en daarmee stabiliteit te geven aan een inherent onrustige samenleving. Maar ik onderschreef ook de diagnose dat het handhaven van algemeen geldende normen in een complexe samenleving steeds moeilijker wordt. Steeds vaker komen van normenstelsels, om het even of ze van religieuze of meer aardse oorsprong zijn, de interne tegenstrijdigheden aan het licht, en daardoor overtuigen ze minder. Anders gezegd: normatieve uitgangspunten vragen, als de diagnose juist is, meer en meer om een kennismatige, of wetenschappelijke onderbouwing. Dit zou *mutatis mutandis* voor het openbaar bibliotheekwerk moeten betekenen dat ook hier het zwaartepunt in de rechtvaardiging verschuift van algemeen-geldende normen naar een meting van openbare bibliotheekprestaties.

In feite zie je dat ook gebeuren. Als we ons tot de landelijke overheid beperken: sinds een aantal jaren dienen ministeries in het kader van ‘VBTB’, *Van Beleidsbegroting Tot Beleidsverantwoording*, zich meetbare doelen te stellen voor hun beleid. Op de derde

woensdag van mei – in de ambtenarenmond ‘woensdag gehaktdag’ – wordt publiekelijk geëvalueerd wat er van die doelstellingen in het afgelopen jaar is terechtgekomen. Omdat het openbaar bibliotheekstelsel is gedereguleerd en de primaire verantwoording van hun functioneren bij de respectievelijke wethouder en gemeenteraad ligt, ontspringen de bibliotheken deze dans. Dat wil echter niet zeggen dat de bibliotheken geen behoefte aan zelfevaluatie hebben. Ik was vorig jaar op de algemene ledenvergadering van de Vereniging van Openbare Bibliotheken getuige van het door de leden – de bibliotheken dus – aannemen van het bestuursvoorstel tot certificering in de branche. In dat voorstel staan cijfermatige criteria opgesomd waaraan een bibliotheek moet voldoen om het predikaat ‘gecertificeerde openbare bibliotheek’ te krijgen. Al langer maakt men onderling afspraken over kwaliteitscriteria in zogenaamde ‘brancheformules’. Er is dus in de sector zelf een beweging gaande om het eigen presteren te meten en te monitoren. Op de site *bibliotheekonderzoek.nl*, ook van de VOB, is een branche-informatiesysteem te raadplegen waar bibliotheken kunnen zien hoe hun prestaties zich verhouden tot die van andere, of het gemiddelde voor de branche als geheel. In Vlaanderen heeft het Vlaams Centrum voor Openbare Bibliotheken (VCOB) recentelijk onderzoeken laten uitvoeren naar de tevredenheid van de gebruikers. Elke deelnemende bibliotheek kreeg na afloop een individuele rapportage waarin de eigen prestaties werden afgezet tegen die van bibliotheken uit het eigen gewest en de Vlaamse bibliotheeksector als geheel.⁵⁵

Waar ik me de komende jaren sterk voor wil gaan maken, is voor het aanvullen van de reeds bestaande cijfers met nieuw materiaal. Er is een belangrijk verschil tussen wat ik voor ogen heb en het ‘performance measurement’ zoals dat in de sector al langer bestaat.⁵⁶ Waar het mij om gaat is niet in de eerste plaats deze ‘benchmarking’, het afzetten van de cijfers van de ene bibliotheek tegenover de andere, of van dezelfde bibliotheek op meerdere momenten in de tijd. Ik wil de ‘performantie’ van de openbare bibliotheeksector als geheel kunnen beoordelen, ten aanzien van de sectoren in andere landen, maar vooral tegenover de normen die het bibliotheekwerk sinds jaar en dag schragen.

De beschikbare statistieken van het openbaar bibliotheekwerk, haast ik mij te zeggen, zijn deugdelijk en zeer informatief voor wat betreft de ontwikkelingen in aanbod en gebruik van de dienstverlening. Hooguit zou de digitale dienstverlening wat beter in beeld gebracht kunnen worden, zodat voor de buitenwacht duidelijker wordt dat tegenover de dalende boekuitleencijfers stijgende digitale cijfers staan. Wat er echt nog aan ontbreekt, is een directe koppeling met de normen die aan het functioneren van de bieb gesteld worden – zie het normatieve beoordelingskader dat ik zoëven presenteerde. Dat geldt overigens niet alleen voor Nederland, maar voorzover ik heb kunnen nagaan ook internationaal. Aan de ene kant zijn er registraties van collecties, uitleningen, leningen, bezoeken en dergelijke, aan de andere kant zijn er standaarden waaraan de bibliotheken moeten of willen voldoen – maar het

verband tussen die twee is op zijn best niet geëxpliciteerd en in het ongunstigste geval afwezig.⁵⁷ Ook in de bijdragen in een specialistisch tijdschrift als *Performance Measurement & Metrics*, dat geheel is gewijd aan de prestatiemetingen van bibliotheken, gaapt een kloof tussen de normen aan de ene kant en de gepresenteerde cijfers aan de andere.

Ik wil mij er samen met de branche voor inzetten dat die kloof wordt gedicht. Uitgaande van de vier waarden en negen principes die ik heb laten zien, kunnen per principe een aantal criteria worden geformuleerd, en vervolgens per criterium een of enkele kwantitatieve indicatoren. *Welgekozen* indicatoren, wel te verstaan, want er liggen bij prestatiemetingen altijd perverse effecten op de loer. Het gevaar is bij dit soort metingen namelijk dat de cijfers zelfstandige grootheden worden en niet meer worden gezien als de per definitie onvolledige indicatoren van kwaliteit die ze zijn. Hiervoor moeten we te allen tijde waakzaam blijven. Ik herinner me het treurige geval dat een jaar of twee geleden aan het licht kwam van een museummedewerker in Zwolle, die zijn eigen Museumjaarkaart elke dag een keer of vijftig door de kassasleuf haalde om de bezoekersaantallen kunstmatig op te krikken en zo de subsidie voor het volgende jaar veilig te stellen. Het meetinstrument zal dit soort praktijken niet moeten uitlokken. Het gaat er immers om, de prestaties van het openbaar bibliotheekstelsel zo eerlijk mogelijk in maart te brengen, om zo ricting te kunnen geven aan prestatieverbetering – *de betere bibliotheek* uit de titel van mijn rede.

Tot slot

Een van de normen die in het academische bedrijf nog altijd fier overeind staan, is dat je een inaugurele rede hoort te besluiten met een aantal woorden van dank. Zelfs zonder die norm zou ik dat overigens hebben gedaan.

Allereerst dank ik het bestuur van de Vereniging van Openbare Bibliotheken, in het bijzonder haar secretaris-directeur Jan-Ewout van der Putten en voorzitter Erik Jurgens, voor het mogelijk maken, of misschien moet ik zeggen: reanimeren, van de leerstoel Bibliotheekwetenschap aan deze universiteit. Van 1960 tot 1966 bestond er namelijk al een bijzondere leerstoel met die naam aan deze universiteit, toen gefinancierd door de Nederlandse Vereniging van Bibliothecarissen. Bekleder van die stoel was Lodewijk Brummel, bibliothecaris van de Nationale Bibliotheek. In 1966 werd de leerstoel overgenomen door de universiteit. Na Brummel werd de leerstoel bezet door de hoogleraren Van der Woude (1967-1979), Somerfield (1979-1982) en Kouwenhoven (1986-1992).⁵⁸ Met het emeritaat van laatstgenoemde is de stoel eerst enige jaren vacant gebleven en daarna omgedoopt tot leerstoel Informatiewetenschap, bekleed door mijn collega John Mackenzie Owen. Niettemin voelt het toch alsof er vandaag een traditie wordt voortgezet, die naar ik hoop nog vele leerstoelhouders erbij zal krijgen.

Ik dank bij de VOB ook hoofd Wetenschappelijk Bureau Marian Koren en hoofd Kennis & Communicatie Carin Klompen, onderzoekers Cedric Stalpers en Menno Stein, en voorlichter Stephan de Vilder voor de goede samenwerking. Van mijn kant is daar de laatste maanden een beetje de klad in gekomen, maar na de vakantie, dat belooft ik jullie, ga ik er weer stevig tegenaan! Tegen alle andere VOB-medewerkers wil ik zeggen dat ik erg veel respect heb voor jullie buitengewone inzet voor het Nederlandse openbaar bibliotheekwerk.

Mijn hooggeleerde collega's Ketelaar, Mackenzie Owen en Van Dijck, Eric, John en José, wil ik danken voor het vertrouwen dat zij hebben gesteld in deze jonge en nog relatief onervaren sociaal-wetenschappelijke eend en voor het hem toelaten in de geesteswetenschappelijke bijt. Jullie collegialiteit vanaf dag één is van een onvanzelfsprekende vanzelfsprekendheid. Mijn dank gaat eveneens uit naar de andere collega's van Archief- en Informatiewetenschap en van Mediastudies aan het Turfdraagsterpad 9 met wie ik het afgelopen jaar de verbouwing heb mogen doorstaan voor hun belangstelling, collegialiteit en gezellige borrels.

In het Sociaal en Cultureel Planbureau in Den Haag heb ik sinds 2001 een geweldige werkgever. De keerzijde van deze benoeming is dat ik er sinds september een dag in de week minder kan zijn. Ik dank in het bijzonder zijn directeur, de hooggeleerde Paul Schnabel, en het hoofd van de afdeling Tijd, Media en Cultuur (TMC), Andries van den Broek, voor het geven van de ruimte om deze benoeming te kunnen aanvaarden. TMC-collega's Andries, Jos de Haan en Koen Breedveld dank ik voor de stimulerende, zelfs iets te stimulerende, omgeving waar ik in 2001 terecht kwam. Zonder jullie aanstekelijke enthousiasme, werklust en vrolijkheid had ik hier vandaag niet gestaan, dat besef ik maar al te goed. Marion, Henrieke, Annet en alle andere SCP-collega's dank ik voor samenwerking en de uitstekende werksfeer op het SCP. Aan Vladimír Bína van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap ben ik veel dank verschuldigd voor zijn niet aflatende enthousiasme voor het empirisch cultuursociologisch onderzoek dat we op het SCP mogen verrichten.

De Nijmeegse sectie Communicatiewetenschap (CW) aan wat tegenwoordig de Radboud Universiteit heet is de plek geweest waar ik mijn eerste schreden op het wetenschappelijke pad heb kunnen zetten, en waar ik een promotieproject heb kunnen doen. Karsten Renckstorf, Fred Wester en Jan Lammers hebben als promotor en copromotoren hoge eisen aan me gesteld. Ik dank hun ervoor dat ik hiervan nog iedere dag profiteer. Mijn oud-collega's van CW zie ik helaas veel te weinig; de lunchpauzes, borrels en de sfeer op de tweede verdieping van Thomas van Aquinostraat 2 ben ik nog lang niet vergeten.

Mijn vrienden, in het bijzonder Barbara en Jan, dank ik voor hun vriendschap, steun en belangstelling gedurende vele jaren. Heleen, Frans, Daan, Daphne en Bregt doen me iedere keer weer beseffen hoe speciaal het is om familie te hebben. Mijn ouders, Tineke en Cor, hebben me met veel liefde grootgebracht en de gelegenheid gegeven de dingen te doen

die ik wilde doen. Nu ik sinds een week of elf zelf vader ben, begin ik langzaam te beseffen wat daar allemaal bij komt kijken. Dank daarvoor, én voor deze mooie outfit!

Lieve Manon: dankzij jou begint en eindigt iedere dag met een lach. Toen ik jou net kende en we samen op de kathedraal van Genève stonden, had ik ineens heel sterk het gevoel dat ik met jou oud wilde worden. Maar ja, ik was verliefd, en dan voel je zulke dingen. Het gekke is: nu, zes jaar later, voel ik dat nog steeds. Ik hoop maar dat ik niet meer verliefd ben.

En lieve Ilja: sinds jij er bent, is het ineens veel moeilijker om aan mijn werk te denken. Hoewel, als ik met jou op mijn arm door de woonkamer loop, kijk je altijd vol belangstelling naar die volle boekenkasten. Mocht je straks daadwerkelijk in die boeken willen gaan lezen, dan zal ik je daarvan natuurlijk niet weerhouden. Maar volgens mij hebben ze in de bieb veel leukere.

Ik heb gezegd.

Noten

- ¹ Voor Greves biografie zie Brummel (1960) en Schneiders (1990, pp. 80-83).
- ² Greve (1906, pp. 19-20). Hij wijst er daar in een voetnoot op dat de naam 'leesmuseum' reeds eerder is gemunt door Frederik Muller, een andere voorvechter van de openbare bibliotheek en naamgever van de latere vakopleiding in Amsterdam (zie Schneiders 1990, pp. 31-40).
- ³ Greve (1906, p. 13).
- ⁴ Greve (1906, p. 15).
- ⁵ Komrij (2004), in reactie op de uitspraak "Je wordt prudenter met inkopen" door een 'woordvoerder van de Vereniging van Openbare Bibliotheken'.
- ⁶ Het is niet duidelijk wanneer de term informatiesamenleving in zwang is geraakt. Mattelart (2003) gaat zelfs zover de genese terug te herleiden tot het begin van de moderne wiskunde en statistiek in de 16^e/17^e eeuw. Wel is zeker dat een aantal toekomstvisies uit de jaren zeventig, onder welke die van Daniel Bell en Alvin Toffler, het gebruik van de term hebben gestimuleerd. De Amerikaanse socioloog Daniel Bell kondigde in 1973 de komst van de postindustriële samenleving aan. Dat is een samenleving waarin het leeuwendeel van het bruto nationaal product totstandkomt in de dienstensector en niet langer in de industrie. Gezondheidszorg, onderwijs, sociaal werk, maar ook wetenschap en technologie zijn de kenmerkende sectoren. In die sectoren is informatie de belangrijkste productiefactor. Ook futuroloog Alvin Toffler, een landgenoot van Bell, kwam in zijn invloedrijke boek *The Third Wave* tot de conclusie dat na de agrarische revolutie en de industriële revolutie nu – door het samensmelten van telecommunicatie en computertechnologie – de informatierevolutie en daarmee het informatietijdperk zijn intrede deed. Webster (2002) bespreekt de aanzetten van Bell en Toffler met de nodige temporele en kritische distantie.
- ⁷ Voor Nederland De Beer (2001, pp. 28-32).
- ⁸ Zie Lyman en Varian (2003) voor kwantitatieve schattingen van de groei in wereldwijd opgeslagen informatie.
- ⁹ Balle (2001) zet de ontwikkelingen het meest uitvoerig en gedetailleerd op een rij.
- ¹⁰ Bijvoorbeeld door Webster (2002) en Mattelart (2003).
- ¹¹ McQuail (2005, pp. 102-104).
- ¹² Zie voor een beknopt overzicht van de argumenten tegen het beschouwen van communicatietechnologie als een stuwende kracht achter maatschappelijke en culturele ontwikkeling McQuail (2000, pp. 85-88, 107-109). Zie ook Thompson (1995, p. 8) en De Haan en Huysmans (2002, pp. 11-15).
- ¹³ Beck (1986). Zie ook Beck, Giddens en Lash (1996) en Peretti-Watel (2001).
- ¹⁴ Baudrillard (1970).
- ¹⁵ Schulze (2000).
- ¹⁶ Gross (1994). Zie ook Breedveld en Van den Broek (2003).
- ¹⁷ Kneer, Nassehi en Schroer (Eds., 1997) geven een overzicht van moderne maatschappijdiagnoses.
- ¹⁸ Bijzonder pregnant formuleert socioloog Ulrich Beck dit punt: "Biographien werden »selbstreflexiv«; sozial vorgegebene wird in selbst hergestellte und herzustellende Biographie transformiert. Die Entscheidungen über Ausbildung, Beruf, Arbeitsplatz, Wohnort, Ehepartner,

Kinderzahl usw. mit all ihren Unterunterentscheidungen können nicht nur, sondern müssen getroffen werden. Selbst dort, wo die Rede von »Entscheidungen« ein zu hochtrabendes Wort ist, weil weder Bewußtsein noch Alternativen vorhanden sind, wird der einzelne die Konsequenzen aus seinen nicht getroffenen Entscheidungen »ausbaden« müssen. Dies bedeutet: durch institutionelle und lebensgeschichtliche Vorgaben entstehen gleichsam *Bausätze biographischer Kombinationsmöglichkeiten*. (...) In der individualisierten Gesellschaft muß der einzelne entsprechend bei Strafe seiner permanenten Benachteiligung lernen, sich selbst als Handlungszentrum, als Planungsbüro in bezug auf seinen eigenen Lebenslauf, seine Fähigkeiten, Orientierungen, Partnerschaften usw. zu begreifen. »Gesellschaft« *muß* unter den Bedingungen des herzustellenden Lebenslaufes als eine »Variable« individuell gehandhabt werden” (Beck, 1986, pp. 216-217; cursiveringen in origineel).

¹⁹ Luhmann (1984, p. 445).

²⁰ Luhmann (1984, pp. 444-445).

²¹ Vergelijk Durkheim (1992); Luhmann (1985, 1992). Zie ook Schimank (1996).

²² Luhmann (2005 [1975]).

²³ De Swaan (1996, pp. 63-126).

²⁴ Zie Van Swigchem (1987), m.n. p. 59.

²⁵ Dommering en Asscher (2000).

²⁶ “Vrijheid, welvaart en de ontplooiing van samenleving en individu zijn fundamentele menselijke waarden. Deze kunnen alleen worden gerealiseerd door goed geïnformeerde burgers, die in staat zijn hun democratische rechten uit te oefenen en een actieve rol te spelen in de samenleving. Constructief deelnemen aan het maatschappelijk leven en meewerken aan het vormgeven van de democratie zijn afhankelijk van voldoende opleiding en van vrije onbeperkte toegang tot kennis, wetenschap, cultuur en informatie. De openbare bibliotheek, de plaatselijke toegangspoort tot kennis, schept een essentiële voorwaarde voor levenslang leren, onafhankelijke besluitvorming en de culturele ontwikkeling van individuen en maatschappelijke groeperingen. Met dit Manifest verklaart de UNESCO, dat zij de openbare bibliotheek beschouwt als een stuwende kracht op de weg naar educatie, cultuur en informatie en als een essentiële factor bij de bevordering van vrede en welbevinden in de gedachten van mannen en vrouwen. De UNESCO beveelt daarom nationale en lokale overheden met klem aan, de uitbouw van het openbare bibliotheekwerk te ondersteunen en er zich actief voor in te zetten” (geciteerd in Koren, 2001, p. 123; vgl. Koren, 2005, pp. 5-6).

²⁷ Met Luhmann kan men zich afvragen of de versmelting van mensenrechten en verzorgingsstaat voor de naleving van de mensenrechten wel zo’n goede zaak is geweest: “... die Entwicklung zum Wohlfahrtsstaat nach dem zweiten Weltkrieg [hat] die Formulierung der Menschenrechte mit in ihren Sog gezogen .. Mehr und mehr versteht man unter Menschenrechten heute nicht nur Abwehrrechte, sondern Versorgungsrechte, insbesondere für Fälle eklatanter Unterversorgung. Die Grundlage dafür bietet ein anthropologisches Konzept, das dem Menschen im Allgemeinen (also unabhängig von regionalen oder kulturellen Differenzen) einen Komplex von teils materiellen, teils geistigen Bedürfnissen und Interessen zuschreibt bis hin zu einem Interesse an Persönlichkeitsentfaltung und Selbstverwirklichung. Daraufhin können krasse Diskrepanzen in Versorgungs- und Lebenschancen als

»exemplarische Unrechtserfahrungen« markiert und zum Ausgangspunkt genomen werden für die Frage nach Abgrenzungskriterien. Bei dieser Ausweitung besteht jedoch die Gefahr der Inflationierung und Ideologisering der Diskussion und weiter das Problem, daß als Adressaten nicht mehr die Rechtsverletzer *stricto sensu* in Betracht kommen, sondern diejenigen, die helpen könnten. Das Problem der Menschenrechte verschmilzt mit einem immens erweiterten Desiderat für Sozialarbeit und Entwicklungshilfe. (...) Die Inflationierung ruiniert den Wert des symbolischen Mediums, und die wirklich krassen, empörenden, aktiven Einbrüche in die Zone des unbedingt Schutzwürdigen – Stichwort Menschenwürde – fallen nicht mehr auf, wenn es als ohnehin normal empfunden wird, daß Menschenrechte überall unberücksichtigt bleiben” (Luhmann, 1993, p. 578).

²⁸ Vergelijk de recente discussie over de toekomstige vormgeving van het maatschappelijk communicatiebestel en meer specifiek de publieke omroep naar aanleiding van het advies *Focus op functies* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2005) in het een dezer dagen te verschijnen themanummer ‘Mediabeleid: focus op functies?’ van het *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap* (Broeders en Huysmans, 2006).

²⁹ De vier factoren zijn ontleend aan Esping-Andersen (1990) en zijn op een rij gezet door Wildeboer Schut, Vrooman en De Beer (2000, p. 10).

³⁰ Wildeboer Schut, Vrooman en De Beer (2000, pp. 10-17) vatten de typologie ongeveer als volgt samen. In het *liberale* regime, dat in de Angelsaksische landen (Groot-Brittannië, de Verenigde Staten, Canada, Australië en Nieuw-Zeeland) is terug te vinden, zijn de collectieve voorzieningen zeer beperkt. Alleen zij die niet in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien, worden door de staat aan een bestaansminimum geholpen. Alle anderen zijn voor zekerheidsregelingen aangewezen op de markt. Het tweede verzorgingsregime, het *corporatistische*, is te vinden in de meeste landen op het West-Europese continent en Japan. Het kenmerkt zich door selectieve voorzieningen voor verschillende beroepsgroepen, waarbij de vroegere rangen en standen in stand worden gehouden. Deze voorzieningen zijn ooit in het leven geroepen om de loyaliteit van de diverse groepen zoals ambtenaren en militairen bij de staat te versterken. De invloed van de katholieke kerk bij het uitbouwen van dit stelsel vertaalt zich in gezinsregelingen die het vrouwen mogelijk maken fulltime moeder te zijn; kinderopvang wordt juist niet gestimuleerd. Dit in tegenstelling tot het derde, *sociaal-democratische* regime van de Scandinavische landen. Collectieve voorzieningen gelden er voor alle ingezetenen, ongeacht hun arbeidsmarktpositie. Er zijn verplichte collectieve verzekeringen met uitkeringen die aan de hoogte van het (laatst verdiende) loon zijn gekoppeld. Doordat deze regelingen veel geld kosten, is het noodzakelijk het aantal uitkeringstrekkers zo klein en het aantal belastingbetalers zo groot mogelijk te maken. Voltijdse arbeidsparticipatie van mannen én vrouwen is dan ook de norm. De toegang tot uitkeringen is ruimhartig en de hoogte ervan garandeert een volwaardige deelname aan het maatschappelijk leven.

³¹ Deze auteurs leggen zelf ook het verband tussen verzorgingsstaat en de inrichting en regulering van het mediasysteem: “Just as the state in Europe takes responsibility for funding health care; higher education; cultural institutions such as symphony orchestras and operas; and often political parties and churches, so it takes responsibility for funding television and to a significant degree the press. The media have been seen in Europe, for most of the twentieth century, as first social institutions and only

secondarily, if at all, as private businesses. Just as the state in Europe is expected to play an active role in mediating disputes between capital and labor or in maintaining the health of national industries, it is expected to intervene in media markets to accomplish a variety of collective goals from political pluralism and improving the quality of democratic life ... to racial harmony and the maintenance of national language and culture. (...) The European tradition of an active state has complex historical roots. It arises both out of a preliberal tradition of aristocratic rule and out of the more modern tradition of social democracy. In the media sphere as in other spheres, it involves a combination of more authoritarian or paternalistic and more participatory and pluralist elements” (Hallin en Mancini, 2004, pp. 49-50)

³² Om tot hun indeling te komen hanteren Hallin en Mancini (2004, pp. 21-45) vier onderliggende dimensies: (1) ontwikkeling van mediamarkten, met name de sterke of zwakke ontwikkeling van de 'mass circulation press'; (2) politiek parallelisme: welke verbanden er zijn tussen media en politieke partijen, of in meer algemene zin in hoeverre het mediasysteem de belangrijkste politieke stromingen vertegenwoordigt; (3) mate van ontwikkeling van journalistieke professionaliteit (in het bijzonder hun autonomie); (4) mate en aard van overheidsinterventie in het mediasysteem.

³³ Deze opdeling is ook media-inhoudelijk vol te houden omdat de Scandinavische landen sterker dan de midden-Europese aan het publieke karakter van hun omroepmedia zijn vast blijven houden toen de commercie op grond van EU-regelgeving niet langer kon worden geweerd. Zij konden dat ook makkelijker doen doordat elk van de taalgebieden te weinig sprekers kent om de markt voor commerciële spelers echt interessant te laten zijn.

³⁴ Zie hoofdstuk 13 in Sociaal en Cultureel Planbureau (2000, pp. 499-550), in het bijzonder de slotparagraaf (pp. 543-545).

³⁵ Hallin en Mancini signaleren dat het onderscheid tussen de drie typen aan het vervagen is door wereldwijde economische en politieke veranderingen, de liberalisering van de media in een groot aantal Europese landen (onder invloed van EU-regelgeving) en de opkomst van ICT die distributieschaarste en daarmee de noodzaak tot overheidsregulering heeft teruggedrongen (zie voor een bespreking van convergentie- en divergentietrends ook McQuail, 1998). De gepolitiseerd-pluralistische en democratisch-corporatistische modellen, oftewel continentaal Europa, beweegt zich in liberalistische, Atlantische richting (Hallin en Mancini, 2004, p. 76; p. 301).

³⁶ Frankrijk wordt door Hallin en Mancini (2003, p. 90) aangemerkt als grensgeval tussen de gepolitiseerd-pluralistische en democratisch-corporatistische regimes, maar vanwege de invloed van politiek op het mediasysteem en de historische banden tussen de Franse en andere Zuid-Europese persmedia toch tot de eerste, mediterrane groep gerekend.

³⁷ Zie voor Nederland Van den Broek, Huysmans en De Haan (2005, p. 65). Uit nog niet gepubliceerde analyses op het Eurobarometer 56.0-onderzoek blijkt dat dit in alle 15 EU-landen in 2001 het geval was. In Denemarken, Zweden en Finland zijn de verschillen tussen de opleidingsniveaus het minst groot, in overeenstemming met de sociaal-democratische vormgeving van verzorgingsstaat en mediasysteem.

³⁸ Dat veel informatie op het internet van twijfelachtige kwaliteit is, is zonder twijfel waar, maar dat is een andere discussie. Het laat onverlet dat er ook veel betrouwbare informatie is te vinden buiten de digitale bibliotheek, althans: voor wie het weet te vinden – opnieuw een belangrijke inperking.

³⁹ Het mooie van die dienst is dat binnen enkele uren na het optreden van een nieuwsfeit er een overzicht is van wat erover is bericht op gevestigde én minder gevestigde websites. Met enkele klikken kun je de berichtgeving uit vele Nederlandse internetbronnen (soms wel meer dan 100) parallel lezen, bekijken en/of beluisteren en zo tegen elkaar afwegen. Als je dan nog niet genoeg hebt, kun je onderaan de pagina klikken naar bronnen uit andere landen (voor landen als België, Zwitserland, Canada en zelfs de Verenigde Staten apart gerubriceerd in twee talen).

⁴⁰ Simons (2006, p. 10).

⁴¹ Giles (2005). *NRC Handelsblad* opende op 15 december 2005 op de voorpagina met dit bericht.

⁴² Zie ook de studie van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid over dit onderwerp (Dijstelbloem en Schuyt, 2002).

⁴³ Op de website van de Vereniging van Openbare Bibliotheken, www.debibliotheken.nl, is veel achtergrondinformatie over de hier genoemde diensten te vinden.

⁴⁴ Wubs en Huysmans (2006, te verschijnen).

⁴⁵ Zie het advies 'Mediawijsheid' van de Raad voor Cultuur (2005).

⁴⁶ Vereniging van Openbare Bibliotheken en Vereniging van Nederlandse Gemeenten (2005).

⁴⁷ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2005, p. 14, pp. 146-152).

⁴⁸ McQuail (1992).

⁴⁹ McQuail (1992, pp. 66-68).

⁵⁰ Ter aanvulling op McQuail is gebruikgemaakt van de centrale waarden voor het cultuurbeleid zoals die in de jaren tachtig door de Harmonisatieraad voor het Welzijnsbeleid (1985, 1988; vgl. Hoefnagel, 1988) aan cultuur- en mediabeleid ten grondslag zijn gelegd.

⁵¹ Bardoel en Van Cuilenburg (2003); Berman en Phillips (2001); Bertot et al. (1006); Harmonisatieraad voor het Welzijnsbeleid (1985); Kerslake en Kinnell (1998); Parker (2006); Poll (2006); Robinson en Bawden (2001).

⁵² 'Maatschappelijk communicatiebestel' is gemunt door Bardoel en Van Cuilenburg (2003).

⁵³ Zie ook McQuail (1992, p. 3); Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2005).

⁵⁴ Toen eind jaren tachtig commerciële omroep onvermijdelijk werd, zei iedereen – ook ik – dat die alleen tegen de laagst mogelijke kosten voor de grootst mogelijke doelgroep zou gaan programmeren om maar zoveel mogelijk reclamegelden binnen te slepen. En wat zien we nu? Concerns als RTL en SBS bieden elk één algemene zender en twee doelgroepenzenders om tegelijkertijd zoveel mogelijk groepen aan te spreken. Een zender als RTL4 maakt een dagelijks, duur nieuwsprogramma om zijn kijkers een volledig programma te bieden. Een economische logica zit er wel dus degelijk achter, alleen is die anders, complexer dan we aanvankelijk dachten.

⁵⁵ Glorieux, Van Thielen en Vandebroeck (2005); Glorieux en Vandebroeck (2005);

⁵⁶ Bij dat laatste gaat het om "a coordinated pattern of measurements which, when considered together, provide a more thorough picture of the way in which the library service is making use of the resources available to it and the extent to which it is meeting needs within the community it serves"

(Moore, 1989, p. 3; vgl. Dekens, 1994). Een mooi vroeg voorbeeld hiervan is het proefschrift van Van Swigchem (1966) over het boekenbezit van de Nederlandse openbare bibliotheken.

⁵⁷ De ISO (1998) heeft een internationale standaard (ISO 11620) gepubliceerd waarin een flink aantal indicatoren nauwgezet worden beschreven, compleet met aanwijzingen hoe ze te meten. Hoewel verscheidene van deze indicatoren beantwoorden aan wat mij voor ogen staat, ontbreekt een directe koppeling aan normen. Evenmin dekken de indicatoren samen het gehele spectrum aan performantiecriteriën af.

⁵⁸ Zie voor de geschiedenis van de leerstoel Van Goinga-van Driel (1987) en Boekhorst (1990).

Referenties

- Balle, F. (2001). *Médias et sociétés. Presse - Édition - Cinéma - Radio - Television - Internet - CD-Rom - DVD (10e édition)*. Paris: Montchrestien.
- Bardoel, J., & Cuilenburg, J.J. van (2003). *Communicatiebeleid en communicatiemarkt. Over beleid, economie en management voor de communicatiesector*. Amsterdam: Cramwinckel.
- Baudrillard, J. (1970). *La société de consommation*. Paris: Denoël.
- Beck, U. (1986). *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U., Giddens, A., & Lash, S. (1996). *Reflexive Modernisierung. Eine Kontroverse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beer, P.T. de (2001). *Over werken in de postindustriële samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. [proefschrift Universiteit van Amsterdam]
- Berman, Y., & Phillips, D. (2001). Information and social quality. *Aslib Proceedings*, 53 (5), 179-188.
- Bertot, J.C., Snead, J.T., Jaeger, P.T., & McClure, C.R. (2006). Functionality, usability and accessibility: Iterative user-centered evaluation strategies for digital libraries. *Performance Measurement and Metrics*, 7 (1), 17-28.
- Boekhorst, A. (1990). Profeten, professionals en pragmatici. De wetenschappelijke opleiding in de Boek-, Bibliotheek- en Informatiewetenschap. *Open*, 22 (3), 85-90.
- Breedveld, K., & Broek, A. van den (2003). *De meerkeuzemaatschappij. Facetten van de temporele organisatie van verplichtingen en voorzieningen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broeders, D., & Huysmans, F. (Eds., 2006). *Mediabeleid: focus op functies? Themanummer. : .*
- Brummel, L. (1960). Henri Ekhard Greve (Ambarawa (Java), 30 december 1878 - 's-Gravenhage, 24 december 1957). In *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1959-1960* (pp. 92-96). Leiden: Brill.
- Castells, M. (2000). *The Rise of the Network Society (Second Edition). The Information Age. Economy, Society and Culture, Vol. 1*. Oxford: Blackwell.
- Dekens, J. (1994). *Performance measurement in de openbare bibliotheek*. Antwerpen: Vlaamse Vereniging voor Bibliotheek-, Archief- en Documentatiewezenen.
- Dijk, J.A.G.M. van (2001). *De netwerkmaatschappij. Sociale aspecten van nieuwe media (vierde druk)*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Dijstelbloem, H., & Schuyt, C.J.M. (Eds., 2002). *De publieke dimensie van kennis*. Den Haag: Sdu Uitgevers. [Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid Voorstudies en Achtergronden V110]
- Dommering, E.J., & Asscher, L.F. (2000). Europese en internationale aspecten. In E.J. Dommering (Ed.), *Informatierecht. Fundamentele rechten voor de informatiesamenleving* (pp. 93-118). Amsterdam: Cramwinckel.
- Durkheim, E. (1992). *Über soziale Arbeitsteilung. Studie über die Organisation höherer Gesellschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. [orig. De la division du travail social, 1930]
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Giles, J. (2005). Internet encyclopedias go head to head. *Nature*, 438, 900-901.
- Glorieux, I., & Vandebroeck, D., m.m.v. Van Thielen, L. (2005). *Ontleend en ontleed. Gedrag en smaakprofielen van de Vlaamse bibliotheekgebruiker*. Brussel: Vlaams Centrum voor Openbare Bibliotheken.
- Glorieux, I., Van Thielen, L., & Vandebroeck, D. (2005). *De bibliotheek, een huis vol meningen. Het bibliotheekgebruik van 32041 bezoekers in 165 bibliotheken. Eindrapport van het Vlaamse gebruikersonderzoek*. Brussel: Vlaams Centrum voor Openbare Bibliotheken.
- Goinga-van Driel, J. van, m.m.v. Schneiders, P. (1987). *De bibliotheek- en documentatieopleidingen in Nederland*.

- In J. van Goinga-van Driel, A.H.H.M. Mathijssen & E.J. Slot (Eds.), *Een kwarteeuw bibliotheek en documentatie in Nederland* (pp. 107-136). Den Haag: Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum (NBLC).
- Greve, H.E. (1906). *Openbare leesmusea en volksbibliotheken*. Amsterdam/Leipzig: Maas & Van Suchtelen.
- Greve, H.E. (1933). *Geschiedenis der leeszaalbeweging in Nederland. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijf en twintig-jarig bestaan der Centrale Vereeniging voor Openbare Leeszaalen en Bibliotheken*. 's-Gravenhage: Uitgeversfonds der Bibliotheekverenigingen.
- Gross, P. (1994). *Die Multioptionsgesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hallin, D.C., & Mancini, P. (2004). *Comparing Media Systems. Three Models of Media and Politics*. New York: Cambridge University Press.
- Harmonisatieraad Welzijnsbeleid (1985). *Overheid en cultuur in een vrije samenleving. Over mogelijke dwaalwegen, grenzen, blinde vlekken, verantwoordelijkheden, (gemiste) kansen van cultuurbeleid in een ontzuilende samenleving; oftewel: een 's-Gravenhage: HRWB*.
- Harmonisatieraad Welzijnsbeleid (1988). *Bibliotheken en omroep als publieke zaak*. 's-Gravenhage: HRWB.
- Hoefnagel, F. (1988). *Bibliotheken en omroep als publieke zaak. Een analyse van de Welzijnswet en de Mediawet*. 's-Gravenhage: HRWB.
- Huysmans, F., Haan, J. de, & Broek, A. van den (2004). *Achter de schermen. Een kwart eeuw lezen, luisteren, kijken en internetten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ISO (International Organization for Standardization) (1998). *Information and documentation - Library performance indicators (ISO 11620:1998(E); first edition 1998-04-01)*.
- Kerslake, E., & Kinnell, M. (1998). Public libraries, public interest and the information society: Theoretical issues in the social impact of public libraries. *Journal of Librarianship and Information Science*, 30 (3), 159-167.
- Kneer, G., Nassehi, A., & Schroer, N. (Eds., 1997). *Soziologische Gesellschaftsbegriffe*. München: Fink.
- Komrij, G. (2004). Gouden woorden. *NRC Handelsblad*, 28 oktober 2004.
- Koren, A.M.T.L. (2005). De branche van openbare bibliotheken, organisatie en trends. In G.M. van Trier, D.W.K. Jansen & H. Prins (Eds.), *Handboek informatiewetenschap voor bibliotheek en archief (IV A-120)*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Koren, M. (Ed., 2001). *De dienstverlening van de openbare bibliotheek. Bronnen voor beleid*. Den Haag: NBLC Vereniging van Openbare Bibliotheken/Biblion.
- Luhmann, N. (1984). *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1992). Arbeitsteilung und Moral. Durkheims Theorie. In E. Durkheim, *Über soziale Arbeitsteilung. Studie über die Organisation höherer Gesellschaften* (pp. 19-38). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1993). *Das Recht der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (Ed., 1985). *Soziale Differenzierung. Zur Geschichte einer Idee*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1996). *Entscheidungen in der "Informationsgesellschaft"*. Vortrag gehalten am 1.11.96 im Auditorium Maximum der Humboldt-Universität zu Berlin.
- Luhmann, N. (2005). Die Weltgesellschaft. In N. Luhmann, *Soziologische Aufklärung 2. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft (5. Auflage)* (pp. 63-88). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. [orig. 1975]
- Lyman, P., & Varian, H.R. (2003). *How Much Information*. <http://www.sims.berkeley.edu/how-much-info-2003>, geraadpleegd op 31 mei 2006.
- Mattelart, A. (2003). *The Information Society. An Introduction*. London: Sage.
- McQuail, D. (1992). *Media Performance. Mass Communication and the Public Interest*. London: Sage.
- McQuail, D. (1998). Looking in the future. In D. McQuail & K. Siune (Eds.), *Media Policy. Convergence, Concentration & Commerce* (pp. 218-224). London: Sage.

- McQuail, D. (2000). *McQuail's Mass Communication Theory, 4th Edition*. London: Sage.
- McQuail, D. (2005). *McQuail's Mass Communication Theory, 5th Edition*. London: Sage.
- Moore, N. (1989). *Measuring the performance of public libraries. A draft manual*. Paris: Unesco.
- Parker, S. (2006). The performance measurement of public libraries in Japan and the UK. *Performance Measurement and Metrics*, 7 (1), 29-36.
- Peretti-Watel, P. (2001). *La société du risque*. Paris: La Découverte/Repères.
- Poll, R. (2006). Was dabei herauskommt: Wirkungsforschung für Bibliotheken. *Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie*, 53 (2), 59-70.
- Raad voor Cultuur (2005). *Mediawijsheid. De ontwikkeling van nieuw burgerschap*. Den Haag: Raad voor Cultuur.
- Robinson, L., & Bawden, D. (2001). Libraries and open society; Popper, Soros and digital information. *Aslib Proceedings*, 53 (5), 167-178.
- Schimank, U. (1996). *Theorien gesellschaftlicher Differenzierung*. Opladen: Leske + Budrich.
- Schneiders, P. (1990). *Lezen voor iedereen. Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland*. Den Haag: Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum (NBLC).
- Schulze, G. (2000). *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main: Campus. [orig. 1992]
- Simons, L. (2006). *Over koninklijke en andere bibliotheken. Het boek als erfgoed in de 21e eeuw. Tiele-lezing 2006*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2000). *Sociaal en Cultureel Rapport 2000: Nederland in Europa*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Swaan, A. de (1996). *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Swigchem, P.J. van (1966). *De Nederlandse openbare bibliotheken en hun boekenbezit. Een onderzoek naar het boekenbezit voor volwassenen in de algemene, rooms-katholieke en protestants-christelijke openbare bibliotheken in Nederland*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Swigchem, P.J. van (1987). Engagement en professie: de openbare bibliotheken 1958-1985. In J. van Goinga-van Driel, A.H.H.M. Mathijssen & E.J. Slot (Eds.), *Een kwarteeuw bibliotheek en documentatie in Nederland* (pp. 51-84). Den Haag: Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum (NBLC).
- Vereniging van Openbare Bibliotheken, & Vereniging van Nederlandse Gemeenten (2005). *Richtlijn voor basisbibliotheken*. Den Haag: VOB/VNG.
- Webster, F. (2002). *Theories of the Information Society, Second edition*. London/New York: Routledge.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2005). *Focus op functies. Uitdagingen voor een toekomstbestendig mediabeleid*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wildeboer Schut, J.M., Vrooman, J.C., & Beer, P.T. de (2000). *De maat van de verzorgingsstaat. Inrichting en werking van het sociaal-economisch bestel in elf westerse landen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wubs, H., & Huysmans, F. (2006, te verschijnen). *Klik naar het verleden. Profielen en zoekstrategieën van gebruikers* (werktitel). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.